

El retorn al centre de la ciutat. La reestructuració del Raval entre la renovació i la gentrificació

Sergi Martínez i Rigol

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

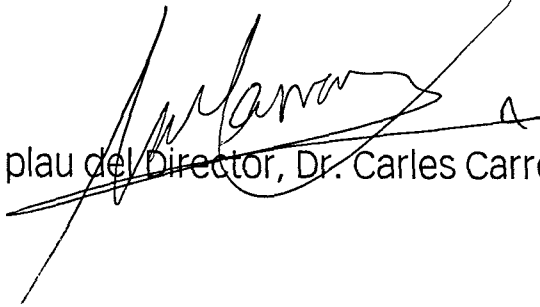
Departament de Geografia Humana

Programa de Doctorat Pensament Geogràfic i Organització del Territori (Bienni 1995-1997)

**El retorn al centre de la ciutat.
La reestructuració del Raval entre la
renovació i la gentrificació.**

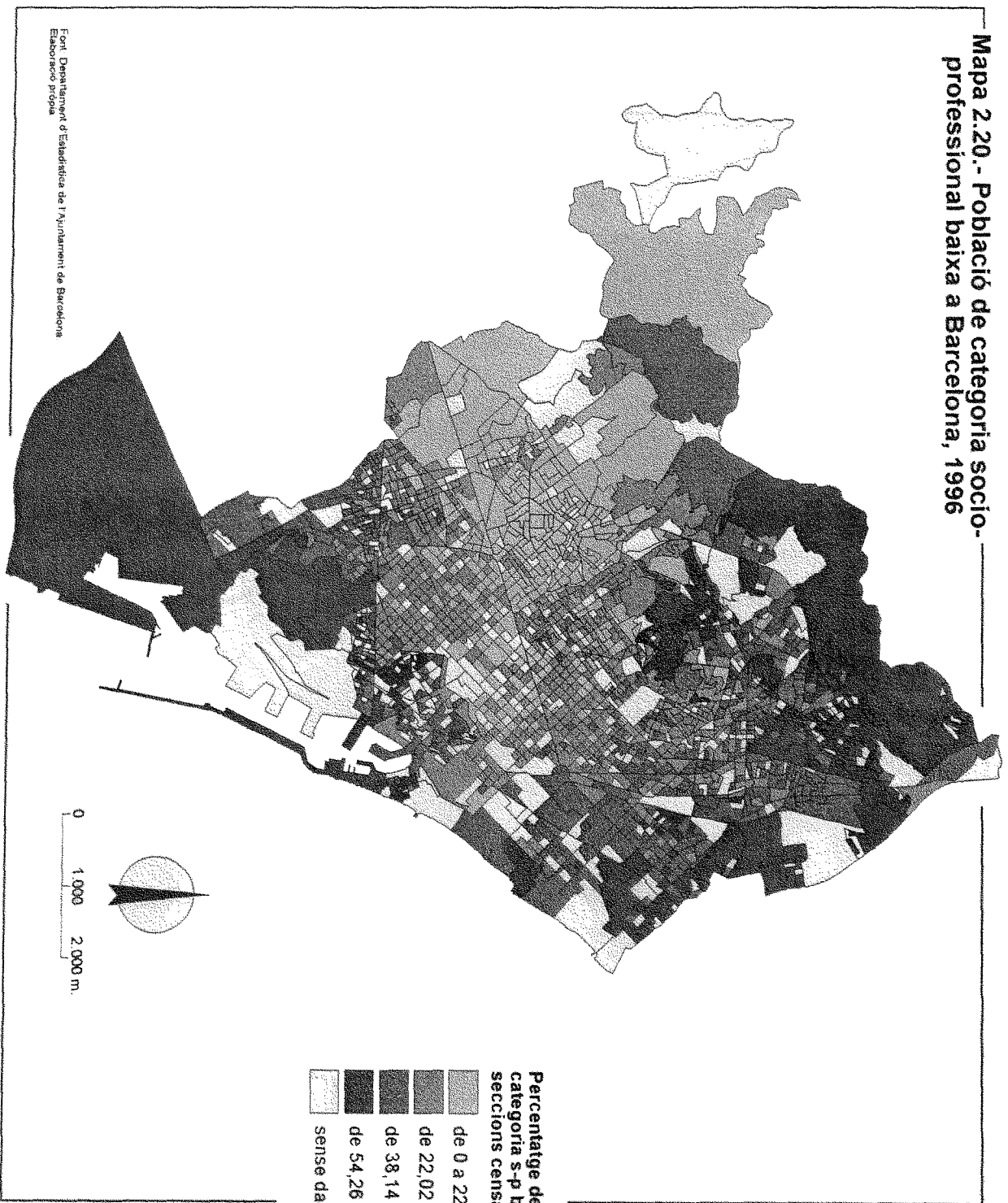
Sergi Martínez i Rigol

Tesi per optar al títol de Doctor per la Universitat de Barcelona

Vist i plau del Director, Dr. Carles Carreras i Verdaguer

Universitat de Barcelona
Dos de maig del 2000

Mapa 2.20.- Població de categoria socio-professional baixa a Barcelona, 1996

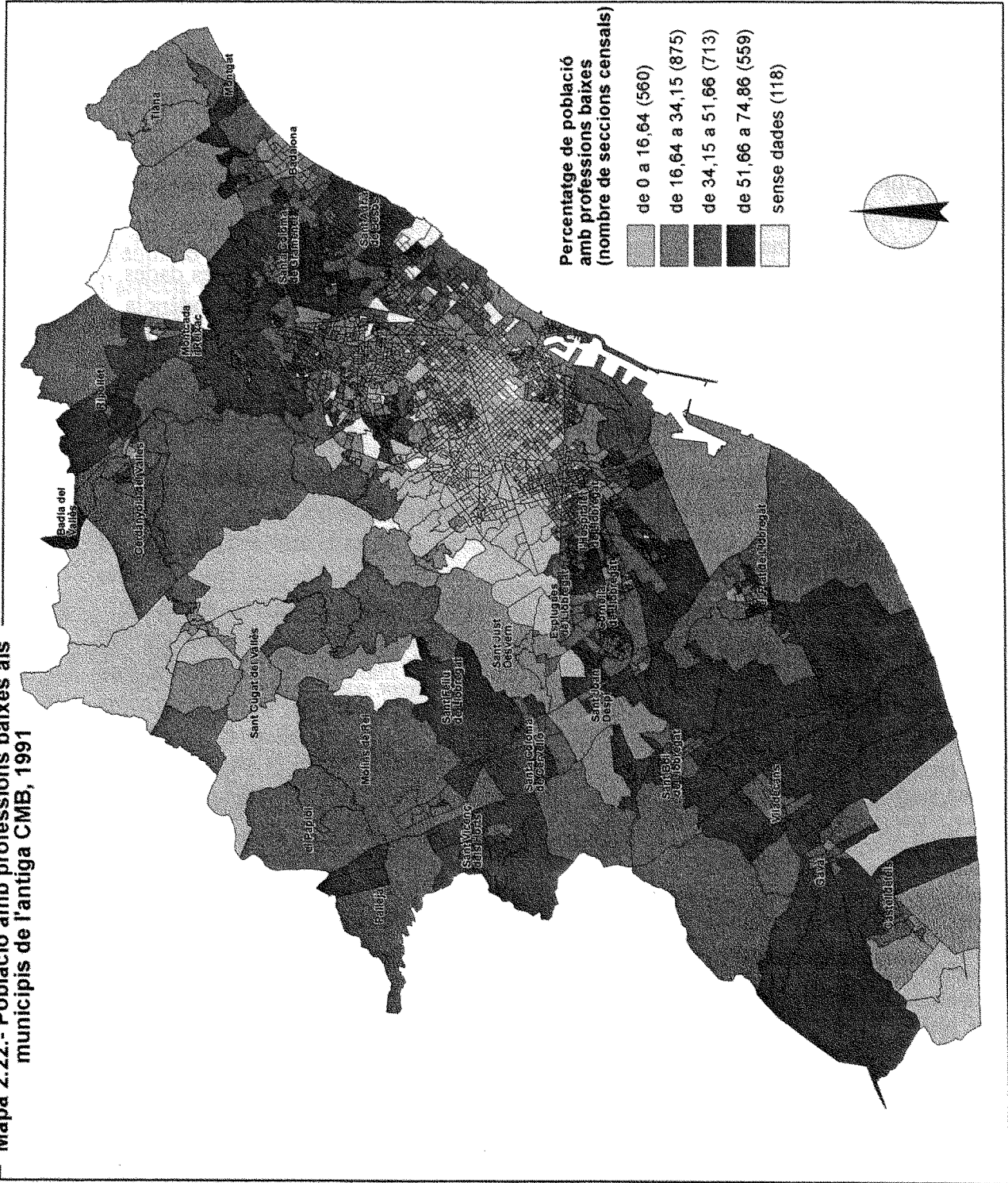

A escala metropolitana, tal i com succeïa amb el nivell d'instrucció, també es fa visible una important dualitat, que fa complementaris els respectius mapes de professions altes i baixes (mapes 2.21 i 2.22). Per una banda, es dona una continuïtat territorial entre aquells barris de la ciutat de Barcelona que tenien alts percentatges de població amb categories socioprofessionals altes, i seccions censals de determinats municipis com Sant Just Desvern, Sant Cugat del Vallès, i en menor mesura, Cerdanyola del Vallès. També algunes àrees concretes dels municipis de Castelldefels, Gavà, Sant Joan Despí, Santa Coloma de Cervelló, Pallejà, Badalona i Tiana (normalment no són les seccions censals del centre de la població, sinó que són les de la perifèria, és a dir, que es pot tractar d'urbanitzacions amb condicions ambientals o tipus d'habitatge determinat) presenten alts percentatges de població amb professions altes.

Per altra banda, els alts percentatges de població amb professions baixes presenten una distribució ben clara. A la banda de Besòs, Sant Adrià de Besòs, Santa Coloma de Gramenet, Montcada i Reixac, Ripollet i Badia del Vallès formen un eix que apareix dibuixat molt nítidament. Per la banda de Llobregat, més que un eix es dibuixa una gran àrea que afecta a la majoria de municipis, amb major o menor mesura.

A un altre nivell, l'evolució de l'estructura socioprofessional a la ciutat de Barcelona mostra els processos de reorganització del sector industrial i de terciarització econòmica apuntats en el primer apartat d'aquest capítol. Per una banda, el conjunt dels epígrafs "treballadors qualificats de la indústria i la construcció", "obriers de transport i comunicacions", i "operadors, instal·ladors i muntadors", té una reducció de quasi 50.000 persones entre 1981 i 1996, el que representa aproximadament el 50% de les pèrdues de les categories socioprofessionals baixes. Aquestes pèrdues estan relacionades amb el procés de relocalització de les indústries barcelonines cap a d'altres municipis metropolitans i també de tancament d'algunes d'aquestes. Pel que fa a la terciarització, el nombre de treballadors menys especialitzats també es redueix, així l'epígraf "treballadors de serveis i venedors de comerç" es redueix en quasi 60.000 persones, representat l'altre 50% restant de les pèrdues de categories socioprofessionals baixes. Malgrat que, com s'ha vist, la branca de comerç i restauració era una de les que més creixia a la ciutat en nombre de llocs de treball creats i en nombre d'establiments, aquest fet no es veu reflexat en les ocupacions dels residents a la ciutat. Una primera conclusió podria ser que bona part dels treballadors d'aquest sector no viuen a la ciutat, i probablement no ho fan ja que són part d'aquells que no han trobat oferta residencial adaptada a les seves condicions econòmiques. Com a reflexe de la dualització o polarització socioprofessional, és destacable com entre la tendència general a l'augment de les categories altes i a la disminució de les baixes, entre aquestes últimes només l'epígraf "treballadors no qualificats" té un augment de quasi 21.000 persones.

Mapa 2.22.- Població amb professions baixes als municipis de l'antiga CMB, 1991

Per altra banda, entre les categories mitjanes l'augment de quasi 50.000 persones en l'epígraf "tècnics i professionals de suport" ha de ser posat en relació amb el creixement dels serveis a les empreses especialitzats, a l'igual que el creixement entre les categories altes dels "tècnics, professionals, científics i intel·lectuals", que augmenta en més de 75.000 persones, i que s'ha de relacionar amb l'augment també de l'administració, l'educació, la sanitat, i d'altres serveis personals. Les professions de serveis menys especialitzades, com l'epígraf "administratius", disminueixen en quasi 80.000 persones.

La sociòloga Anna Alabart i la demògrafa Cristina López han caracteritzat aquests canvis en les categories socioprofessionals, i també en el nivell d'instrucció, de la població barcelonina com un procés de gentrificació i de polarització (ALABART, A. i LÓPEZ, C., 1996; DÍAZ, M., 1997: 2-3). En primer lloc, a partir de les dades analitzades en aquest apartat, es pot afirmar que hi ha una determinada tendència a la polarització, tant de l'estructura socioprofessional, pel creixement de les categories altes, l'estabilitat de les mitjanes, i el decreixement de les baixes però amb un augment d'aquells classificats com a menys qualificats. Com també hi ha una tendència a la polarització territorial, ja que les diferències territorials existents des de la dècada de 1980⁷⁴ entre els diversos districtes, barris o àrees de la ciutat es mantenen el 1996.

⁷⁴ Aquestes diferències però, ja es van començar a establir a mitjans del segle XIX i durant tot el XX, tal i com assenyala Joan Vilagrassa: *A partir de 1859 es va anar assentant un nou model espacial que, d'una banda, configurà la part central de l'Eixample com el lloc de concentració més important de les rendes altes i, funcionalment, del terciari de "qualitat". D'una altra, alguns dels nuclis veïns caracteritzats per l'activitat industrial creixent conformaren una perifèria obrera. Entremig, Gràcia, de característiques socioeconòmiques més ambigües, amb creixements de població elevats, però de caire residencial, no lligat estrictament a la indústria, i Ciutat Vella, en procés de drenatge de les classes benestants, el qual, però, durà encara molts anys, i per tant amb índexs de mescla social encara elevats. (...) Al llarg de tot el primer terç de segle XX sembla que s'assentaren les tendències anteriorment apuntades de la segregació social urbana. En primer lloc, cal assenyalar una consolidació de l'eix residencial de les classes burgeses, entre l'Eixample central i els nuclis del nord-oest. Alhora hi hagué una confirmació dels espais d'habitatge de la població amb rendes baixes, a banda i banda de l'Eixample. Entre unes zones i les altres, es pot detectar una ampla franja de separació, més interclassista i amb domini de les classes mitjanes. Al seu torn, Ciutat Vella ja s'havia convertit, definitivament, en àrea de residència obrera i popular (VILAGRASA, J., 1997: 64-65).*

La mateixa estructura socioespacial es repeteix en l'anàlisi de les dades padronals de l'any 1986 que va realitzar en Centre de Política del Sol i Valoracions: *s'aprecia una clara orientació de les classes més qualificades a situar-se cap al nord-oest de la ciutat, coincidint amb les zones de més alta qualitat ambiental. Mentre que a la zona central de l'Eixample també es produeix una àrea d'elevada qualificació socioprofessional que tendeix a diluir-se en els extrems amb altres classes de perfil mitjà-alt. Les classes mitjanes s'ubiquen en zones intermèdies, en alguns casos en àrees de transformació com l'extrem esquerre i dret de l'Eixample, el barri del Guinardó i les Corts. Finalment, les classes més baixes predominen en les zones més perifèriques de la ciutat amb un escàs nivell de qualitat urbana i sovint amb problemes d'accessibilitat, com són els barris del Carmel, Ciutat Meridiana o el nucli més degradat de Ciutat Vella (CENTRE de POLÍTICA del SÒL i VALORACIONS, 1989: 84).*

En segon lloc, però, com s'ha vist en el capítol primer (veure apartat 1.1.3), no es pot afirmar, com ho fan les autores abans citades, que Barcelona s'estigui gentrificant, ja que la gentrificació és un procés socioespacial que implica per una banda, una substitució de població obrera o de classe baixa, per una població surgida del procés de terciarització, de classe mitjana o alta. Però per altra banda, també implica la substitució o rehabilitació dels habitatges obrers i de les velles indústries per nous edificis que ofereixen residència i activitats a la nova població. Anna Alabart i Cristina López només mostren un canvi en l'estructura socioprofessional dels barcelonins, que no és gens menyspreable, ja que és una de les bases del procés de gentrificació, la producció dels gentrificadors. Però d'aquí no es pot derivar que Barcelona s'estigui gentrificant. A l'anàlisi li manca l'aspecte espacial, i a més, l'escala d'anàlisi -ciutat i districte- potser no sigui la correcta.

Per tal de concretar aquelles àrees de la ciutat que han tingut entre els anys 1981 i 1996 un canvi social, en base a la categoria socioprofessional i el nivell d'instrucció de la població, s'han buscat aquelles seccions censals que hagin tingut un augment dels percentatges de població amb nivell d'instrucció alt i ocupada en categories socioprofessionals altes, superiors a la mitjana de la ciutat. El mapa 2.23 mostra el resultat, en el que s'observa de forma nítida aquelles àrees on s'ha donat aquest canvi social.

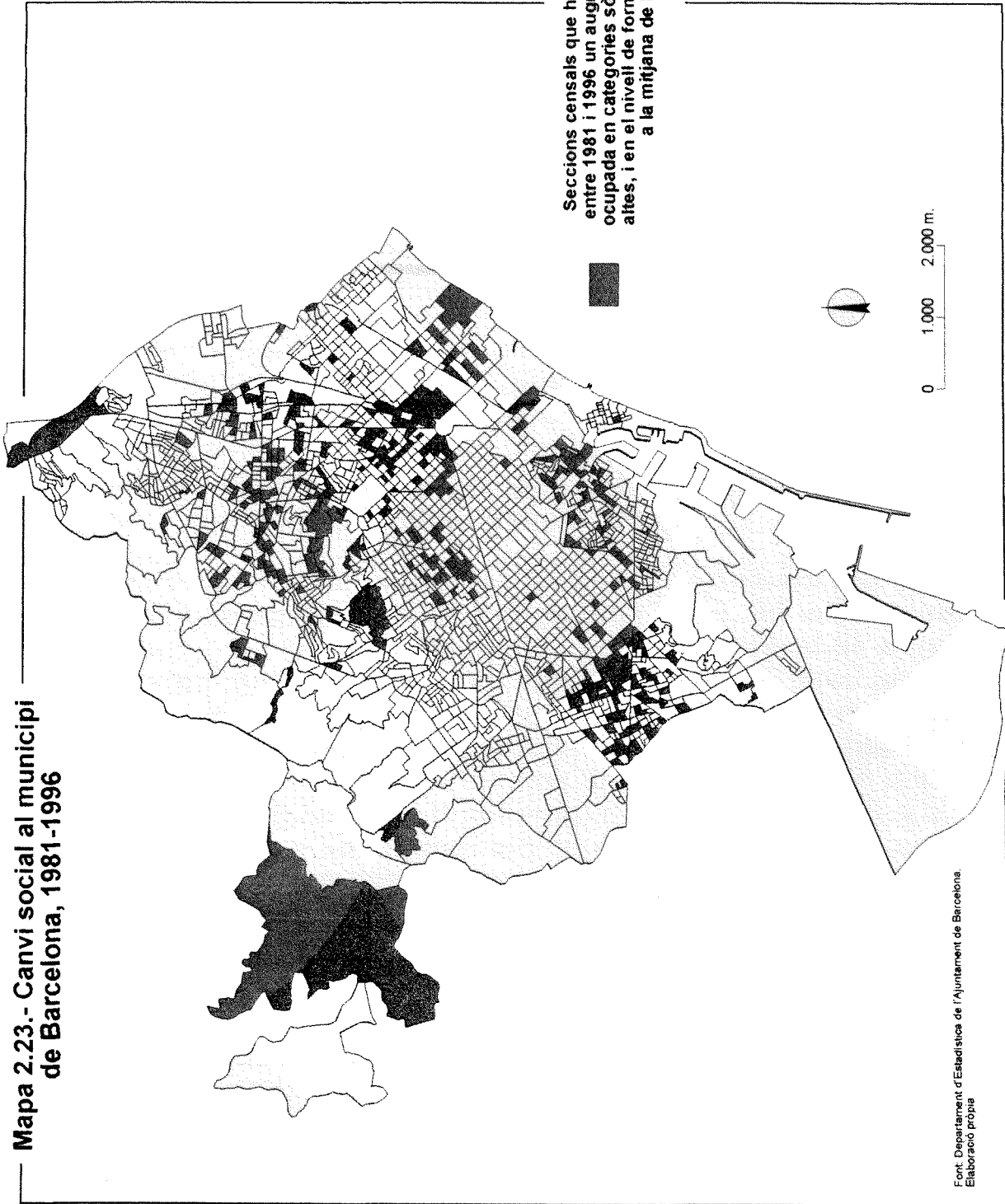
Per una banda, cal destacar com els barris centrals de Pedralbes, Sant Gervasi, Sarrià, Vallvidrera i Dreta i Esquerra de l'Eixample no formen part d'aquestes àrees on el canvi social ha estat més intens. En canvi, pel sector occidental de la ciutat, els barris de Sants, el sector de les Corts per sota de l'avinguda Madrid -concretament entre els carrers de Vallespir i Comtes de Bell.lloc-, i el sector més proper a plaça Espanya del barri de Bordeta-Hostafrancs, són els que concentren bona part del canvi social. Per la banda de mar, algunes seccions als barris de Sant Antoni -carrers Manso i Parlament-, Raval -carrer Nou de la Rambla tocant a les Rambles, plaça del Pedró, i alguns sectors dels carrers Sant Antoni Abat, Tallers i Pintor Fortuny-, Gòtic -sectors de la plaça Reial, i carrers Ample i Boqueria-, i algunes seccions disperses pels barris de Fort Pius i Poble Nou (en aquest últim no hi surt reflexat l'efecte de la Vila Olímpica ja que entre 1981 i 1996 aquesta àrea es subdivideix en diverses seccions censals) són les àrees més destacades. Per la banda de Besòs, cap dels barris de Barri Besòs, Verneda, Bon Pastor i Trinitat Vella són especialment destacables.

De la resta de barris a la ciutat, es pot destacar el sector entorn de la plaça Rius i Taulet i Travessera al barri de Gràcia; l'entorn del Parc Güell a Vallcarca; l'entorn de la Sagrada Família i plaça de les Glòries al barri de la Sagrada Família; la banda alta, tocant al parc del Guinardó, al barri del Guinardó; bona

part de les seccions censals del barri del Clot, i algunes seccions als barris de Congrés, Sagrera, Sant Andreu i Roquetes-Verdum. Als barris de Ciutat Meridiana-Vallbona, Horta i Vall d'Hebron (en el que tampoc apareix l'efecte de la construcció de la residència per als periodistes dels Jocs Olímpics ja que, a l'igual que en el cas de la Villa Olímpica, aquesta àrea es va subdividir posteriorment en diverses seccions censals) només apareixen algunes seccions censals aïllades que mostren el canvi social.

Són justament aquestes àrees on el canvi social es mostra amb major intensitat, on es pot estar donant un procés de gentrificació, i més en aquelles, com per exemple Ciutat Vella i concretament el Raval, on les classes baixes o obreres hi eren clarament dominants. Per altra banda, efectivament els canvis en l'estructura socioprofessional de la ciutat de Barcelona, i també de la seva Àrea Metropolitana, donen lloc a l'augment d'una classe mitjana que han de ser els gentrificadors. Una bona part, encara, tendeixen a buscar la seva residència fora de la ciutat, en municipis que bé per unes determinades condicions ambientals, o bé per una tipologia d'habitatge concreta, compleixen les seves demandes. Alguns, potser una minoria, busquen el seu habitatge en determinades àrees revaloritzades de la ciutat. I el Raval n'és una.

Mapa 2.23.- Canvi social al municipi de Barcelona, 1981-1996

3. EL RAVAL: LES POSSIBILITATS PER A LA GENTRIFICACIÓ.

Aunque ya no existía la forma física de las murallas, la escisión entre mundos distintos era claramente perceptible y lo sería mucho más cuando mis calles de infancia empezaron a degradarse con el exceso de población, el caos urbanístico y la incuria. El símbolo de los elevados muros que separan las clases sociales sería, entonces, más palpable. El viejo, desacreditado concepto de barrios bajos iría ascendiendo hasta invadir los espacios que en otro tiempo habían gozado de cierto crédito.

(MOIX, Terenci, 1990: 132)

Podeu creure'm; si pogués ho enderrocaria a canonades.

(COMPANYS, Lluís. En referència al Barri Xino, en ocasió de l'exposició del Pla Macià)

El Raval ha estat sempre víctima dels seus orígens.

(ALBERCH i FUGUERAS, Ramon, 1999: 223).

3. EL RAVAL: LES POSSIBILITATS PER A LA GENTRIFICACIÓ.

L'objecte d'aquest capítol tercer és el de presentar aquells elements que possibiliten l'inici d'un procés de gentrificació al barri del Raval. Les dues variables que s'exposen aquí, el procés de desinversió del medi construït, i el menysteniment de l'estructura social, no expliquen les causes directes del procés, sinó que només són aquelles condicions que d'alguna manera poden ser necessàries per a que la gentrificació es produeixi, però que al mateix temps no són suficients per donar-ne una explicació completa.

Dues són, doncs, les condicions en el cas concret del Raval de Barcelona, per una banda, el procés de desinversió i pèrdua de valor relativa del sòl que es dona, i per altra banda, el menysteniment de l'estructura social del barri. Ambdós elements tenen el seu inici durant el procés industrialitzador del segle XVIII, durant el qual el Raval es comença a configurar urbanísticament i socialment. Malgrat això, el barri és hereu de tot un patrimoni històric, que encara avui és visible, fins i tot, en el seu nom: raval o arraval¹. Per això, aquest capítol mostra l'evolució urbanística i social del barri des dels seus orígens, fins a la dècada de 1980, en la que es pot dir que s'inicia el procés de reestructuració del Raval.

En primer lloc, la desinversió significa, segons el geògraf irlandès Neil Smith, l'extracció relativa de capital, en totes les seves formes, del medi construït (SMITH, N., 1991: 91). Aquesta desinversió, que provoca la degradació del parc residencial existent, i en general de tot l'espai públic i privat (i al mateix temps la degradació és causa de la desinversió, formant ambdós elements un circuit tancat, com un peix que es mossega la cua, el que es coneix normalment com l'espiral de degradació), acaba formant el que el mateix Neil Smith denomina com el *rent-gap*, és a dir, la diferència entre l'actual renda del sòl segons l'ús que aquest té, i la renda potencial del sòl que tindria amb un ús diferent a l'actual, el que seria com el motor de la gentrificació (SMITH, N., 1996: 67).

Aquest diferencial de renda, o *rent-gap*, que per a Neil Smith és el que permet explicar el procés de gentrificació a la ciutat, aquí és només utilitzada com una condició per a la gentrificació ja que, en definitiva, i com ha estat discutit en el

¹ Segons el *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua Catalana*, de Joan Coromines, la primera documentació que es té sobre el mot raval és de l'any 1264. Aquest mot deriva de l'àrab hispànic, *rabād*, o de l'àrab antic, *rābad*, i significa suburbi (COROMINES, J., 1987; ALBERCH, R., 1999: 222).

Com es veurà més endavant, el barri no sempre ha tingut la mateixa denominació, i és a partir de la dècada de 1980 que comença a recuperar el nom antic de Raval, perdut l'any 1897 ran de la reorganització administrativa de la ciutat provocada per les agregacions municipals. Així, entre 1897 i 1980 aproximadament, el Raval va ser conegut com a *Distrito V* o també com a Barri Xino.

capítol primer, ve a donar compte de la possibilitat d'extreure unes rendes del sòl que abans no es treien, és a dir, de la possibilitat d'obtenir uns beneficis a partir d'una reinversió en el medi construït o d'un canvi d'ús del sòl. El *rent-gap* és, doncs, en el cas concret de la gentrificació, un element funcional al mercat de l'habitatge, ja que l'espiral de degradació del parc residencial és el procés que possibilita la creació d'unes rendes potencials, i motiva per tant la possibilitat d'extracció de beneficis en un determinat període de temps a partir de la rehabilitació o la renovació.

La situació urbanística actual del Raval és clarament el resultat de la seva evolució des dels inicis del procés industrialitzador. La densificació i l'habitatge obrer, les expropiacions i els projectes de reforma interior, el lloguer com a forma principal de tinença i l'intervencionisme del govern en els lloguers, entre d'altres elements, han contribuït a la desvalorització del parc immobiliari del Raval. Però, per altra banda, la situació urbanística a mitjans de segle XVIII, era fruit del que havia estat el Raval fins a aquells moments, i concretament el fet d'haver-se convertit en una reserva de sòl no construït li va permetre ser el lloc d'assentament de la naixent indústria i d'una part del proletariat. Paral·lelament al procés industrialitzador, ran de l'expansió urbana que l'enderrocament de les muralles va permetre i la construcció de l'Eixample, el valor "central" del Raval es va accentuar, en un sentit, però, exclusivament de situació. Aquesta centralitat, en el moment actual, ha estat capaç de generar un diferencial de renda suficient com per iniciar el procés de gentrificació.

Així, sense passar per alt el fet que el *rent-gap* és un condicionant important a la gentrificació, i que per tant ha de ser analitzat (la seva estructura, els agents que hi participen, els mecanismes que utilitzen, etc.), per altra banda, cal anar més enllà, i es fa necessari trobar les causes que impulsen el procés de la reinversió. És a dir, la possibilitat de beneficis no és l'explicació de la gentrificació, ja que existeixen altres elements que fan possible aquest benefici potencial. Aquests elements, però, seran analitzats en el capítol quart.

En segon lloc, el que s'entén per menysteniment del contingut social del barri és aquella situació en la que tant les persones que habiten el barri, com la imatge que d'aquest en tenen els habitants de la ciutat, està carregada de connotacions negatives. Molts autors² han parlat del procés de degradació social que ha viscut

² D'entre aquests es poden destacar, com a mínim, tres obres importants (de recerca social o de caràcter històric) que posen de manifest aquestes connotacions negatives sobre la població del barri. En primer lloc la de Jaume Artigues, Francesc Mas i Xavier Suñol, *El Raval. Història d'un barri servidor d'una ciutat*, en la que s'intenta mantenir l'argument que el territori conegut com a Raval ha estat, des de que era només un conjunt d'hortes i des del primer assentament humà, un territori explotat per la resta de la ciutat, i que en definitiva, sempre n'ha estat al seu servei -des de *quan el Raval era una horta, quan s'utilitzava per a emplaçar-hi les primeres grans manufactures i vivendes obreres, i ara que serveix a la ciutat de dormitori per a treballadors sovint immigrants, de*

el Raval, però la utilització d'aquest terme implica donar una idea del contingut social del barri que no és del tot adequada. Sí que es pot afirmar que a partir del mitjans del segle XIX, però sobretot ja entrat el segle XX, apareixen una sèrie de problemes socials lligats al Raval que fan que es parli en determinants moments de degradació: la delinqüència, la prostitució, el tràfic i el consum de drogues dures, la immigració, i d'altres. Però també és cert que al barri hi han viscut i hi viuen encara una gran quantitat de persones diferents que han estat i estan al marge d'aquests problemes, i el sobredimensionament i amplificació d'aquests problemes socials, que alguna vegada han tingut una dimensió important, han amagat tota aquesta altra cara del barri, la presència d'altres persones alienes a la generalització d'aquests problemes, al mateix temps que també han ocultat l'existència de problemes similars a d'altres barris de la ciutat.

Efectivament, el sobredimensionament d'aquests problemes i, sobretot, la seva mitificació han portat a la generació d'una mena de mite al voltant del Raval, un mite que el considera un barri perillós, prohibit, de gent dedicada només a la mala vida. Aquest mite és el del Barri Xino, existent a Barcelona des de principis de segle XX i, malgrat que estrictament només es considera el Xino l'àrea compresa entre Drassanes fins al carrer Hospital, popularment s'ha estès a tot el barri del Raval, i per tant tot el barri d'alguna manera n'ha patit les conseqüències. Aquest mite, o imatge estereotipada del Raval, es forma a partir de la divulgació que en fan la premsa i la literatura, i arriba a tenir una dimensió internacional, ja que en

reducte de marginats i de refugi d'activitats molestes (ARTIGUES, J. et al., 1980:5)-. La degradació física i social, present al barri també des dels inicis segons els autors, ha estat el resultat d'aquesta dependència.

Posteriorment, amb un caire més aplicat i menys de recerca històrica, l'*Informe Sociològic del Districte V*, elaborat per un equip interdisciplinari (encapçalat pel sociòleg J. M. Pascual Esteve) i encarregat per l'Àrea de Serveis Socials de l'Ajuntament de Barcelona, també posava de relleu el procés de degradació que havia patit el Raval i la situació en que es trobava en aquells moments -*el Districte Vè. és una de les àrees barcelonines on s'acumulen els dèficits més greus quant als habitatges, l'urbanisme, la sanitat i els serveis socials. La situació que descriu aquest estudi és molt preocupant i demana actuacions ràpides* (AJUNTAMENT DE BARCELONA, 1981: 3)-, al mateix temps que elaborava algunes propostes d'actuació social que havien de solucionar la problemàtica existent.

Amb una vocació més històrica altra vegada, i amb el clar intent de mantenir la memòria col·lectiva del que va ser el Barri Xino dins del Raval, l'obra del periodista Paco Villar, *Historia y leyenda del Barrio Chino (1900-1992)*, també mostrava com el barri es va anar transformant en un cau de delinqüents, drogadictes, prostitutes, i tots aquelles elements socials considerats "desagradables". És, com mostra el subtítol de l'obra, una *crònica y documentos de los bajos fondos de Barcelona* (VILAR, P., 1996).

Per altra banda, també hi ha un gran nombre d'obres de caràcter literari que recreen, entre la ficció i la realitat, l'ambient físic i social del Raval i, sobretot, del Barri Xino. L'antropòleg dels Estats Units d'Amèrica Gary McDonogh les va analitzar en un treball sobre la creació literària del mite del Barri Xino, així com també analitzà les diverses posicions que han adoptat els autors respecte d'aquest barri (MCDONOGH, G., 1986).

un moment donat un dels màxims productors d'aquesta imatge del Xino va ser la literatura francesa.

Aquesta volguda degradació social és també funcional al sistema ja que els problemes necessiten solucions, i el sobredimensionament dels problemes importants justifica la necessitat d'intervencions importants que, al cap i a la fi, han de desembocar en la renovació del teixit social del barri. Com s'ha vist anteriorment, en la introducció de l'*Informe Sociològic del Distrito V* es plantejava clarament aquesta relació:

La situació que descriu aquest estudi és molt preocupant i demana actuacions ràpides (AJUNTAMENT de BARCELONA, 1981: 3).

Aquest tercer capítol, doncs, es subdivideix bàsicament en dues parts. En la primera es descriu el procés de producció física del Raval, mentre que en la segona es descriu el procés de construcció social. En la primera part s'hi distingeixen tres apartats, tots ells lligats, encara que no del tot perfectament, a les diverses denominacions que ha tingut el que avui coneixem com a Raval. La primera part inclou des de les primeres notícies que es tenen sobre l'assentament humà al Raval, concretament al monestir de Sant Pau del Camp durant la Baixa Edat Mitjana, fins als inicis de la revolució industrial del segle XVIII. Més de set-cents anys en els que es configura ja urbanísticament el que ha d'esdevenir el barri en els anys posteriors. El segon període abasta des del segle XVIII fins el 1879, any en que el projecte Baixeras³ és aprovat i que per tant els intents de reforma interior de Barcelona comencen a fer-se realitat, almenys sobre el paper. El Raval, durant aquest període, es caracteritza per ser sobretot un barri obrer, per iniciar la seva densificació a partir de fàbriques i cases obreres, i per començar a estar afectat eternament pels diversos projectes urbanístics. La tercera etapa abasta des de l'últim quart del segle XIX fins a la dècada del 1980, període durant el qual, progressivament, els problemes socials, reals o imaginaris, causa i conseqüència de la degradació urbanística del barri, es van fent més aguts. El nom de Raval durant aquests anys quasi es perd⁴, i el barri comença a ser conegut primer com a *Distrito V*, i després, una part concreta d'aquest com a Barri Xino. Posteriorment,

³ Malgrat que possiblement va ser Idelfons Cerdà el primer que va plantejar un projecte de reforma interior de la ciutat, aquí s'ha considerat l'aprovació del projecte d'Àngel Baixeras com el moment inicial en que la reforma interior de Barcelona comença a prendre cos.

⁴ Josep Maria Huertas Claveria, en la conferència "Escenes de la ciutat", en el marc de l'exposició Escenas del Raval, cita com (...) *quan jo vaig començar a fer periodisme, cap a l'any 64, ningú sabia què era el Raval. Vaig muntar una cosa (...) que es diu Escenas del Barrio Chinò, tal com sona, que és un altre tema, i vaig estar amb persones que han viscut tota la vida aquí, i cap dels presents recordava que de jove es digués el Raval, i en canvi la noia (jove) que hi havia (...) sempre ha sentit el nom de Raval* (HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1999: 20).

a partir de la dècada de 1980 s'enterren en l'oblit el Xino i el *Distrito V*, i es recupera el nom històric de Raval⁵, i no només s'enterren les anteriors denominacions en la memòria col·lectiva de la ciutat o en els propis habitants del barri, també en la forma física i l'arquitectura d'aquest. Aquesta etapa, però, serà tractada en el proper capítol, el quart.

En la segona part es descriu el que es considera que ha estat la construcció social del barri, és a dir, no només la seva composició social més o menys real, sinó també les concepcions que sobre ell s'han creat. Tres també són les etapes, que coincideixen pràcticament amb les de l'anterior subcapítol: una primera que abasta des dels inicis del barri fins al segle XVIII, en la que el Raval ja es configura com un territori socialment complexe, però sobre la que existeixen molt pocs estudis, i la majoria dels que s'han fet presenten una visió del Raval molt parcial. Una segona etapa que abasta la configuració del barri obrer durant el segle XVIII fins l'últim quart del XIX, un període clarament dominat per la industrialització i els seus efectes. I la tercera etapa en la que destaca el naixement del Barri Xino, imatge del Raval que ha perdurat fins els anys vuitanta del nostre segle, i que ha significat socialment l'abandó del barri i la seva degradació. Malgrat que aquesta ha estat la imatge predominant, han existint també altres realitats socials que han estat subdimensionades.

⁵ Vegi's, per exemple, el títol de l'apartat dedicat al Raval que escriu el 1995 el periodista i historiador Josep Maria Huertas Claveria en una guia turística de la ciutat, "El Raval, un nom resucitat" (HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1995). Aquest títol és significatiu del procés de recuperació del nom original del barri, si s'entén per aquest origen quan el Raval va ser incorporat a la ciutat, és a dir, quan es va construir el tercer recinte de les muralles, finalitzades aproximadament el 1371.

3.1. La formació urbanística del Raval

El barri del Raval és actualment la part més occidental del districte de la Ciutat Vella de la ciutat de Barcelona (mapa 3.1). Per tant, forma part del que comunment s'anomena el centre històric de la ciutat, o la ciutat antiga. Aquest centre històric està actualment format de diversos barris, la Barceloneta, el Gòtic, el Casc Antic i el Raval, coincidint amb la ciutat que va estar emmurallada fins l'any 1859⁶, i que per tant fou ciutat romana i ciutat medieval. Malgrat que des del 1984⁷ aquests barris formen un sol districte, tots tenen una gènesi diferent: el Gòtic, situat més al centre, és justament l'àrea més antiga de la ciutat. El Casc Antic, a llevant, és l'extensió medieval de la ciutat. La Barceloneta, al sud, es va formar al segle XVIII a partir dels desplaçaments que va provocar la construcció de la Ciutadella. I el Raval, la part més occidental, es la part urbanísticament més moderna ja que es va consolidar sobretot a principis del segle XIX, a partir de la primera revolució industrial.

Aquestes gènesis diferents han donat lloc a configuracions urbanístiques, socials i econòmiques també diverses (encara que el fet de constituir la ciutat que va partir l'estretor de les muralles durant tot el segle XVIII i part del XIX, els hi dona també certes similituts). Així, per exemple, el Raval durant més de quatre cents anys va representar la ciutat nova⁸, clarament diferenciada de la resta de la ciutat, ja que era l'àrea destinada a l'expansió de la ciutat medieval i, en canvi, actualment, està englobat dins del districte de Ciutat Vella, formant part, doncs, de la ciutat antiga. Ha passat de significar la modernitat a significar la antigor i la vellesa.

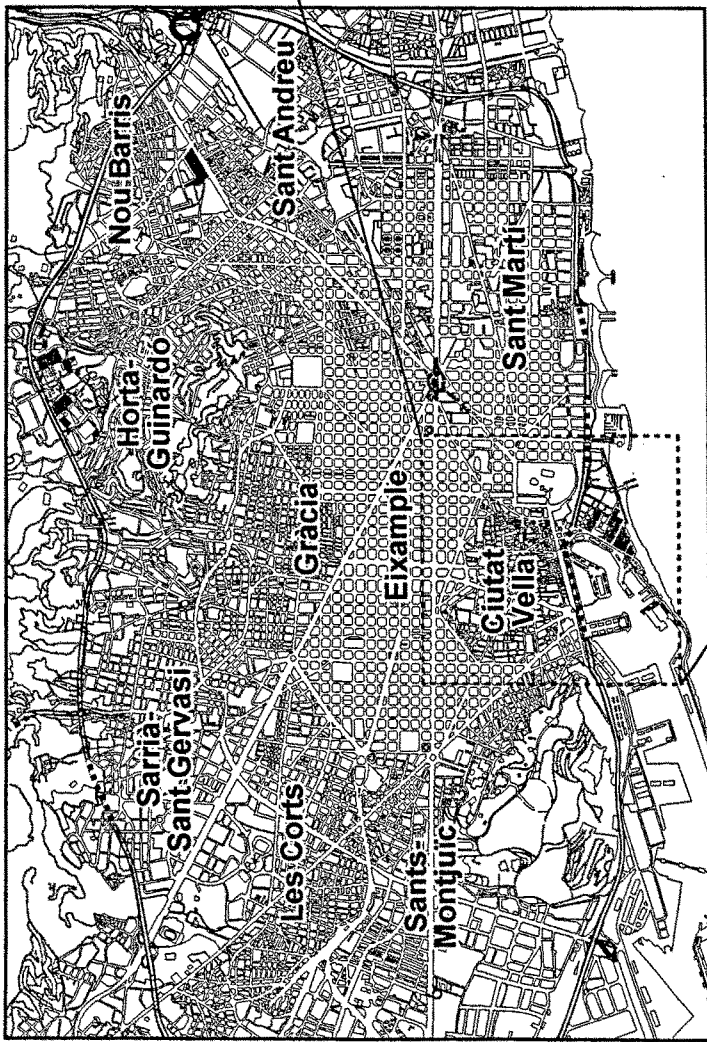
⁶ L'evolució urbana de Barcelona, fins a la primera meitat del segle XIX, també pot ser explicada a partir de les successives muralles que ha tingut, totes elles encara visibles d'alguna manera en el traçat urbà i en algunes construccions. N'han estat tres concretament, la primera i més interior, va ser la muralla romana (el seu curs era aproximadament el que són actualment els carrers de la Tapineria, Sots-tinent Navarro, Avinyó, Banys Nous i plaça Nova). La segona muralla va ser construïda al segle XIII (seguint aproximadament les Rambles, la Ronda de Sant Pere i el passeig de Lluís Companys), i l'última, que va ser construïda al segle XIV (seguint els carrers de Pelai, Ronda Sant Antoni, Ronda Sant Pau i Paral·lel) (DURAN, A., 1973: 170-211; CARRERAS, C., 1993: 50-52) (mapa 3.1). És aquesta última la que envoltava el sector de Ciutat Vella que actualment es coneix com a Raval, i l'incorporava a la ciutat. A partir de 1859 es va derruir el recinte emmurallat que envoltava la ciutat i es va iniciar la seva expansió pel pla, formant el que avui es coneix com Eixample.

⁷ Any en que fou aprovada l'actual divisió administrativa de la ciutat, segons la qual aquesta es divideix en deu districtes: Ciutat Vella, Eixample, Sants-Montjuïc, les Corts, Sarrià-Sant Gervasi, Gràcia, Horta-Guinardó, Nou Barris, Sant Andreu i Sant Martí.

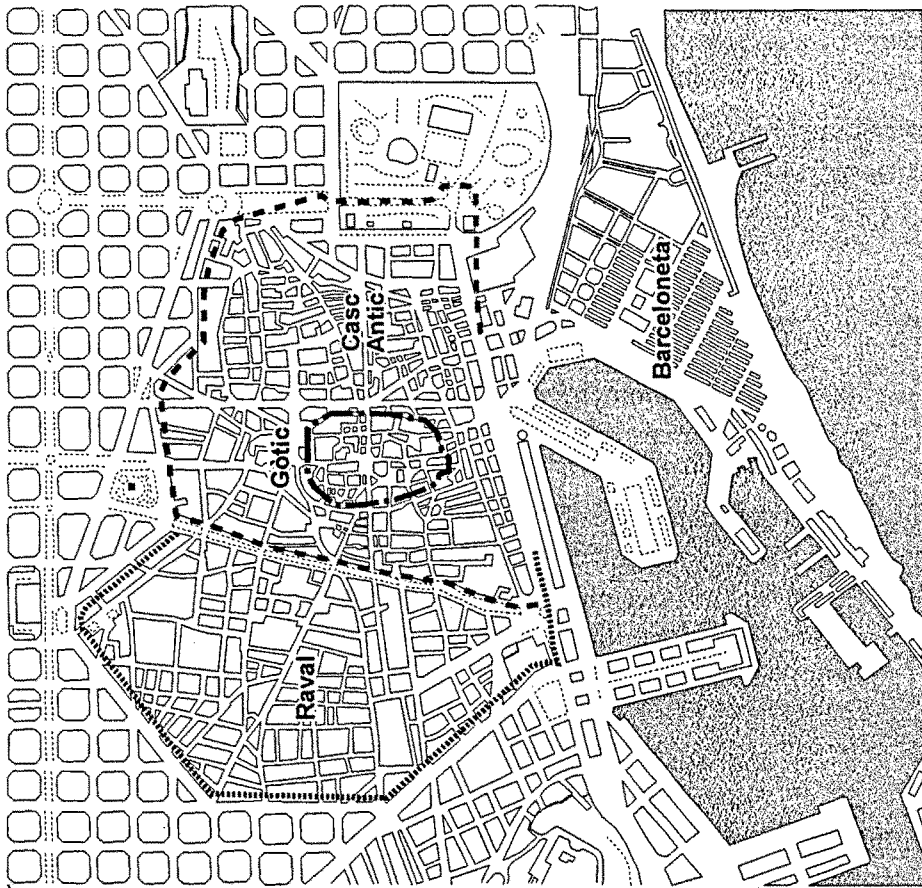
⁸ En molts gravats medievals de la ciutat de Barcelona, que són recopil·lats a l'*Atlas de Barcelona* (GALERA, M., ROCA, F. i TARRAGÓ, S., 1982), apareixen clarament diferenciades la ciutat vella, a la dreta de les Rambles (que aleshores encara era una muralla), i la ciutat nova, a l'esquerra de les Rambles, coincidint amb el que actualment és el Raval.

Mapa 3.1.- El Raval dins del conjunt de Ciutat Vella i els districtes de Barcelona.

Els districtes de Barcelona

El districte de Ciutat Vella i el barri del Raval

- muralla romana
- - - - - muralla del segle XIII
- muralla dels segles XIV i XV
- Raval barris actuals

3.1.1. Els antecedents: horts i convents

En l'elaboració d'aquest subapartat, es parteix de la premisa que les obres històriques que aportin nous coneixements al voltant de la construcció i urbanització del Raval, durant l'època medieval, són minses. L'obra original i general sobre Barcelona de Francesc Carreras Candi (CARRERAS, F., 1914), després aprofitada per Agustí Duran (DURAN, A., 1973), juntament amb la història del pla de Barcelona de Pau Vila (VILA, P., 1974), i d'altres històries i obres sobre la ciutat⁹, aporten dades puntuals sobre el Raval, en el contexte de la formació de la ciutat de Barcelona. Però els treballs específics i concrets sobre el procés de formació i creixement d'aquest barri de Barcelona, són realment escassos. Només l'article de l'historiador Salvador Claramunt (CLARAMUNT, S., 1985) ofereix una aproximació al procés d'urbanització del Raval a partir d'una font primària, els llibres "Plat dels pobres vergonyants" o "Baci dels pobres cengonyants" de la parròquia del Pi (en aquests llibres es detalla minuciosament, de forma mensual, i des de 1423, els ajuts que aquesta institució benèfica entregava als pobres del terme parroquial). Així, malgrat que només es fagi referència als pobres, aquesta font mostra els carrers que existien, la situació relativa de les cases on vivien aquests pobres (darrera de, a prop de, ...), i per tant, mostra indirectament el grau d'urbanització del Raval. Per altra banda, com s'ha vist anteriorment, l'obra de Jaume Artigues, Francesc Mas i Xavier Suñol (ARTIGUES et al., J., 1980) intenta una aproximació històrica del Raval però mai a partir de fonts directes, sinó sempre partint de treballs parcials ja realitzats. I també, encara que de forma molt resumida i sense utilitzar tampoc fonts directes, l'obra de Jaume Fabre i Josep Maria Huertas Claveria (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976) analitza els inicis urbanitzadors del Raval. Aquesta mancança de recerca històrica es creu que ha portat, en general, a concepcions errònies sobre el que va representar el Raval en el seu moment, fruit de la transposició de la seva situació durant el segle XX a l'època mediaval. Així, el Raval s'ha considerat per part de molts autors, ja des dels seus inicis, com un territori servidor de la ciutat en el que hi eren abocades totes aquelles funcions i aquelles persones no volgudes per la ciutat, territori que a més va quedar clarament segregat pel manteniment de la muralla de les Rambles. Aquestes concepcions han portat a un reduccionisme de la realitat urbana i social del Raval

⁹ Entre d'altres, han estat consultades l'obra d'Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia Bassols (GARCIA, A., i GUÀRDIA, M., 1986), Joan Busquets (BUSQUETS, J., 1992), Carles Carreras (CARRERAS, C., 1993), Ramón Alberch (ALBERCH i FIGUERAS, R., 1999), a més de diversos articles específics.

exagerat, que a la llarga només ha fet que donar arguments i raons a aquells que en pretenien la intervenció ràpida i destructora sobre el barri.

Aquí es vol ser crític amb aquestes concepcions, encara que només sigui a partir de plantejar simples hipòtesis de treball, encara mancades de verificació o de consistència històrica. Però aquesta crítica es basa sobretot, com es veurà, en la poca o nul·la base que tenen les concepcions abans comentades del Raval, i en alguns indicis que permeten començar a afirmar que el Raval, ja des dels seus inicis, no va ser tan simple com sovint es presenta, ni una àrea marginal per la seva situació perifèrica, ni molt menys, un abocador d'activitats no volgudes.

Tres fets dominen aquesta primera etapa urbanitzadora del Raval, en primer lloc, el caràcter estructurador que van tenir les antigues vies romanes. En segon lloc, el fet de la construcció de les muralles que l'incorporaven a la resta de la ciutat, ja emmurallada. I, en tercer lloc, la instal·lació al Raval d'un gran nombre de convents i institucions hospitalaries, infraestructures que influeixen clarament en la configuració urbanística futura del barri.

3.1.1.1 Les vies romanes

Malgrat que no es va començar a urbanitzar intensament fins a finals del segle XVIII i principis del XIX, ja a la Baixa Edat Mitjana, cap el 914, existia on es troba actualment l'església de Sant Pau del Camp una petita vila (antic monestir del que actualment només en resta l'església, ja que el monestir fou destruït ran l'explosió d'un polvorí provocada per un llamp l'onze de setembre de 1717 (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 295). La falta de muralles i l'existència d'una riera-claveguera, o estany¹⁰, anomenada del Cagalell, font

¹⁰ Segons Jaume Fabre i Josep Maria Huertas Claveria, en la seva obra *Tots els barris de Barcelona*, el Cagalell era una riera-claveguera. A l'obra *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*, de Pau Vila i Lluís Casassas, el Cagalell era un estany, opinió també compartida per Jaume Artigues, Francesc Mas i Xavier Suñol en la seva obra *El Raval, història d'un barri servidor d'una ciutat*.

El Raval, situat ben bé a la plana litoral, entre el mont Tàber i Montjuïc, era travessat per diverses rieres que anaven a desembocar al Cagalell, així, a ponent del Puget, la riera de Sant Gervasi, que abans de la captura també rebia les aigües de la de Vallcarca, recollia les del cantó del Tibidabo en la capçada formada entre Monterols i el Puget, cap a l'indret del Maduixer. Més avall, la riera canviava de nom i s'anomenava riera de Sant Miquel, seguia el curs de l'actual passeig de Gràcia i, en un primer curs, penetrava a la ciutat pel portal de l'Àngel, seguia el carrer del Pi, la plaça de Sant Josep Oriol, i desembocava a la mar pel carrer dels Còdols, topònim ben significatiu. Temps després, per evitar els disbarats de les inundacions, quan ja havia tornat a canviar el seu nom pel de riera de Collserola, prop de la muralla de la ciutat canviava de direcció i, vorejant els murs del tercer recinte, anava a portar les aigües cap al Cagalell. Prop de la seva desembocadura

continua de paludisme i altres malalties, semblen ser les explicacions per les quals al que coneixem avui com Raval no s'hi hagués assentat encara la població¹¹ (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 285). El Raval, doncs, fins a la fundació del monestir de Sant Pau i de la construcció de la vila al seu voltant, era deshabitat¹². Només s'hi havien instal·lat alguns camps i hortes, i solament els camins que el travessaven hi portaven la presència humana, encara que fos de pas. Aquests camins corresponien a vies romanes, com l'actual carrer Hospital, o a vies secundàries, com els actuals carrers de Sant Pau, del Carme i de Tallers (mapa 3.2), traçats que han perdurat clarament fins l'actualitat, ja que són encara visibles en el traçat viari del barri. A més, com ja es veurà més endavant, va ser al voltant d'aquestes vies que es va iniciar la urbanització del Raval.

Abans de la construcció de la tercera muralla a la ciutat de Barcelona, només és destacable la construcció al Raval, entre el 1144 i el 1171, a l'actual cruïlla dels carrers del Carme i Hospital, la plaça del Pedró, de l'Hospital de malats mesells o leproseria. Els leprosos, marginats socials, eren reclosos en aquest hospital

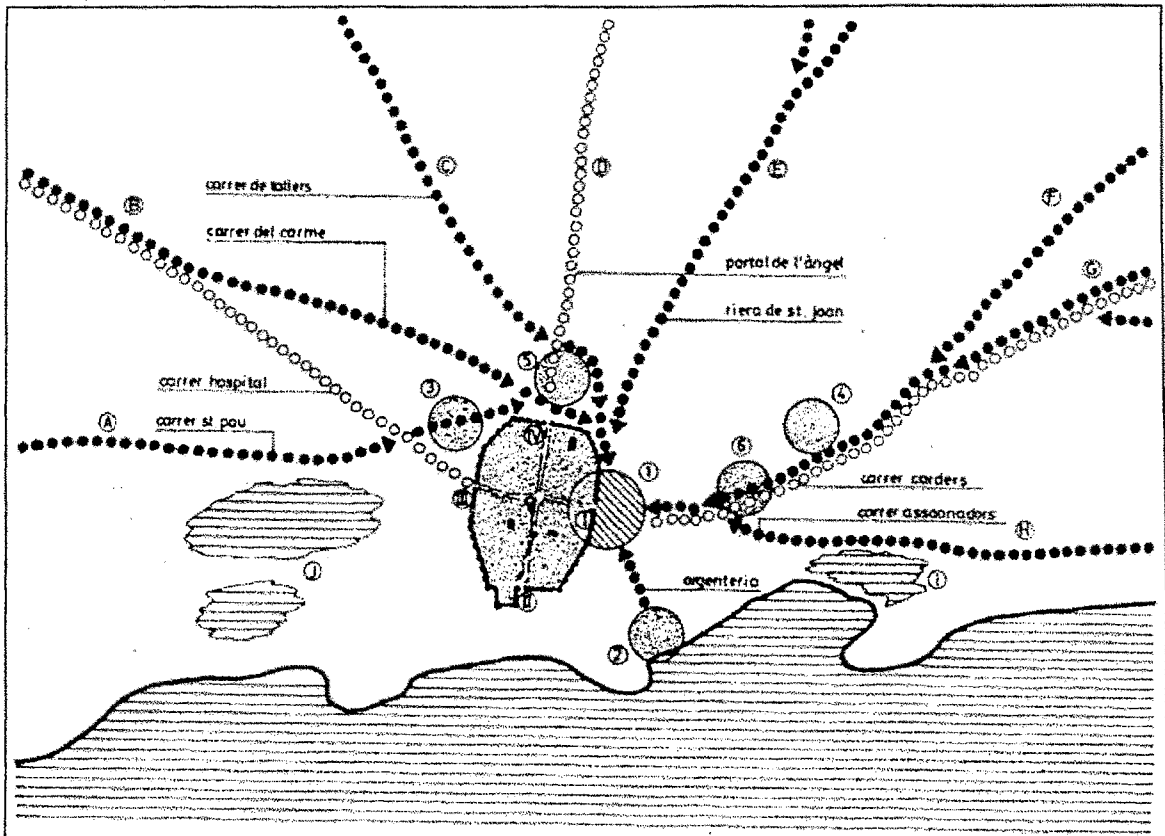
*es trobaven les del torrent de la Creu d'en Malla i dels torrents del Bargalló-Bellesguard, que drenaven tot el cantó del Camp d'en Galvany i de l'esquerra de l'Eixample, pel Ninot i Can Batlló. Era l'aigua de la riera de Collserola la que, en alguns moments d'aiguats extraordinaris, penetrava a la ciutat pel portal de Canaletes, convertint, accidentalment, el carenar del passeig de vora muralla, la Rambla i els seus carrers adjacents de nivell més baix, en veritables torrenteres esbojarrades. Del cantó de Vallvidrera baixaven els torrents del Pomaret i de Sant Joan i la riera d'en Rabassa. Quan els dos torrents s'ajuntaven, constituïen la riera de Magòria o de Mogòria, una de les importants de Barcelona, que, abans de ser desviada, per raons d'urbanisme, cap a l'oest de Montjuïc, també desembocava al Cagalell, després d'haver seguit, en el seu tram final, un curs que, aproximadament, era el que ara segueix el Paral·lel. El desviament de les aigües de la Magòria s'efectuà en temps de Pere III, perquè, en els grans aiguats, envaïa el carrer de l'Hospital, penetrant la inundació a la ciutat pel tram que, per això, va rebre el nom de Riera Alta i de Riera Baixa (AA.DD., 1991b: 25). Més informació sobre la hidrografia del pla de Barcelona i l'estany del Cagalell, complementada per una interessant cartografia, es pot trobar a l'obra de Miquel Sanz *El Pla de Barcelona* (SANZ, M., 1988).*

¹¹ Aquesta influència del Cagalell també és utilitzada per Francesc Carreras i Candi per explicar la poca urbanització que s'havia donat a la vilanova de Sta. Maria del Pi ben entrat el segle XI: *la vilanova de la Rambla, o de Sta. Maria del Pi va prosperar poc, així a la segona meitat del segle XI encara era majoritàriament horts. Les emanacions del Cagalell eren una raó important* (CARRERAS, F., 1914: 306-307).

¹² De la fundació del monestir de Sant Pau en un lloc deshabitat, l'historiador Agustí Duran i Sanpere en diu: *Quan fou fundat el monestir, aquest paratge era desert. Per aquesta raó s'anomenà Sant Pau del Camp. Li foren cendits vastos camps al seu entorn, camps que aleshores eren inhòspits i pantanosos, que els monjos havien de convertir amb llur treball en hortes i vinyes. Un vell camí, potser encara vorejat de sepulcres romans, unia Barcelona amb la muntanya de Montjuïc passant per Sant Pau del Camp. Quan fou edificat en aquest camí per primera vegada el monestir, Barcelona no ultrapassava per aquesta banda la línia de l'actual carrer dels Banyes. Nous: el cenobi era més prop de Montjuïc que de Barcelona* (DURAN, A., 1973: 205-206). L'historiador Salvador Claramunt també explica com *de San Pablo del Campo tenemos noticias el 977, que nos los definen comom un monasterio situado en una zona cercana al mar rodeado de estanques* (CLARAMUNT, S., 1985: 1420)

allunyat de la ciutat, que va funcionar fins el 1906. La capella de Sant Llätzer¹³, que formava part d'aquest hospital, és encara avui visible, i fins el 1997 que no va ser restaurada, va mostrar un estat bastant decrepit entre les tanques i reixes que n'impedien l'accés. Durant alguns anys, a més, va funcionar com un estanc, i actualment tancada, segueix encaixonada entre edificis de construcció més recent i només queda oberta pel carrer del mateix nom. També altres institucions eclesiàstiques i hospitalàries es van instal·lar al Raval abans de la construcció de la muralla, l'església de Sant Antoni Abat, l'Hospital d'en Colom, els convents del Peu de la Creu i del Carme, i fins i tot les Drassanes reials.

MAPA 3.2.- CAMINS I PRIMERES VILANOVES A BARCELONA.

I) Castell Vell; II) Castell del Regomir; III) Castell Nou; IV) Torres de l'Ardiaca
Vilanoves: 1) del Mercadal, s. X; 2) de Santa Maria de les Arenes, s. XI; 3) de Santa Maria del Pi, s. XI; 4) de Sant Pere, s. XI; 5) dels Arcs, s. X; 6) de Sant Cugat, s. XI
Camins: a) a Montjuïc; b) al Llobregat; c) a Sarrià; d) a Sant Cugat; e) a Sant Joan d'Horta; f) a Santa Eulàlia de Vilapicina; g) al Besòs; h) a la Costa
Aiguamolls: i) de la Llavineria; j) del Cagalell
Vies: puntejat blanc, vies romanes; puntejat negre, vies secundàries amb centre al Mercadal
 Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986).

¹³ Inicialment la capella era dedicada a Santa Maria dels Malalts, i no va ser fins fins al segle XIV, que l'advocació va canviar a Sant Llätzer, patró dels leprosos, que ha continuat fins l'actualitat.

Així, mentre la ciutat era remodelada i s'omplien els buits que quedaven dins de la muralla, i les vilanoves experimentaven un creixement important fruit de l'expansió comercial, sobretot la vilanova de Mar que, gràcies a l'auge de les activitats marineres, es va convertir en el barri mercantil per excel·lència (GARCIA, A. i GRÀCIA, M., 1986: 13), al Raval només eren apreciables la construcció d'aquests grans edificis religiosos. Un cop construïda la muralla, l'assentament de convents i institucions hospitalàries vora als camins principals, sobretot als actuals carrers Carme i Hospital, va generar la construcció d'algunes, encara que poques, cases particulars¹⁴ (CLARAMUNT, S., 1985: 1411).

3.1.1.2 La incorporació al recinte emmurallat

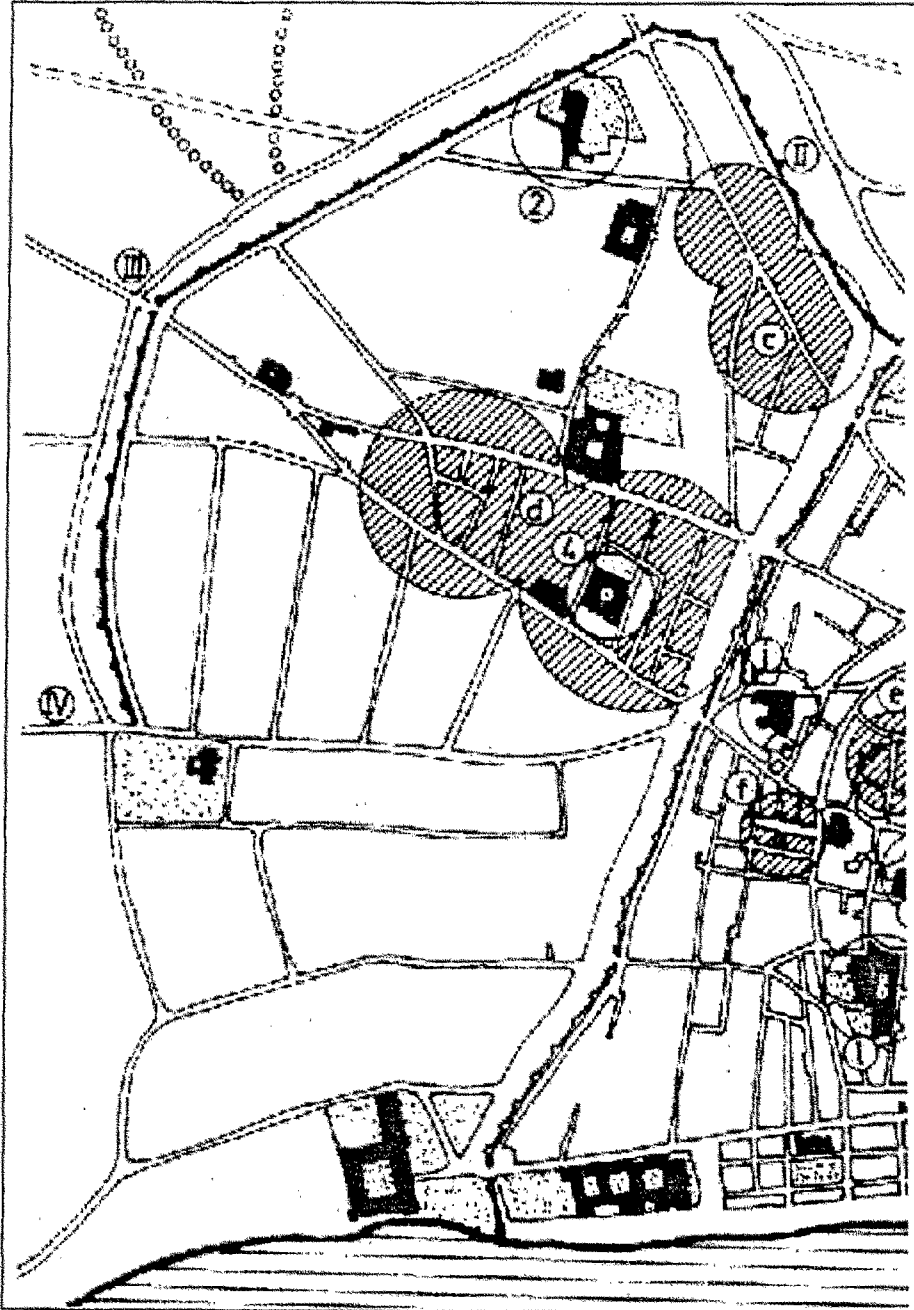
La tercera muralla de Barcelona fou construïda durant el regnat del rei Pere III el Cerimoniós (Balaguer 1319-Barcelona 1387), rei de Catalunya-Aragó entre els anys 1336 i 1387, i finalitzada a les acaballes del segle XIV, concretament el 1371. Seguia el curs del que són actualment els carrers de Pelai, ronda de Sant Antoni, ronda de Sant Pau i Paral·lel. Per un fossar, a la part exterior de la muralla, hi circulaven les aigües del Cagalell, que d'aquesta forma eren aprofitades també com una defensa. En aquesta muralla s'hi van obrir quatre portes que permetien la connexió entre la ciutat i l'exterior, la de Santa Madrona, just al costat de les Drassanes, vers al Montjuïc, per la que passava el camí de Fraga; el portal de Sant Pau, just davant del monestir de Sant Pau del Camp, i al final de l'actual carrer de Sant Pau; el portal de Sant Antoni (o de Cardona) en direcció al Llobregat; i el portal de Tellers (o d'en Godai, o de la Riera), vers a Sarrià, pel que sortia el camí d'Esplugues. Els portals de Santa Madrona i de Sant Antoni eren els més importants, ja que eren utilitzats per a les rebudes de personatges il·lustres i reis, mentre que la quarta porta, la de Tellers, era utilitzada sobretot per pagesos que portaven els seus productes a vendre al mercat (DURAN, A., 1973: 200-211). En el sector de muralla de Tellers, les construccions que ja existien en aquest carrer, segurament els habitatges dels carnissers que allà vivien, i els forns de calç i terrisses, van delimitar el traçat que va prendre la muralla (mapa 3.3).

Les raons que, segons Jaume Artigues, Francesc Mas i Xavier Suñol, van portar a la construcció d'aquesta tercera muralla van ser per una banda, la insuficiència d'espai en una etapa de creixement, en segon lloc, la necessitat d'assegurar camps i hortes dins del perímetre emmurallat, i en tercer lloc, la necessitat de localitzar

¹⁴ Algunes d'aquestes cases eren, possiblement, torres senyoriales, com per exemple la de Ferrer de Gualbes, ciutadà honrat de Barcelona, que el 1423 tenia una torre situada en el camí que portava del convent del Carme al de Montealegre, enmig d'una extensió de vinya propietat del mateix ciutadà honrat (BATLLE, C., 1989: 24).

fora de la ciutat algunes activitats que no eren desitjables a l'interior (ARTIGUES, J. et al., 1980: 8).

MAPA 3.3.- LA CONSTRUCCIÓ DE LA TERCERA MURALLA I LES ÀREES URBANITZADES AL RAVAL CAP L'ANY 1400.

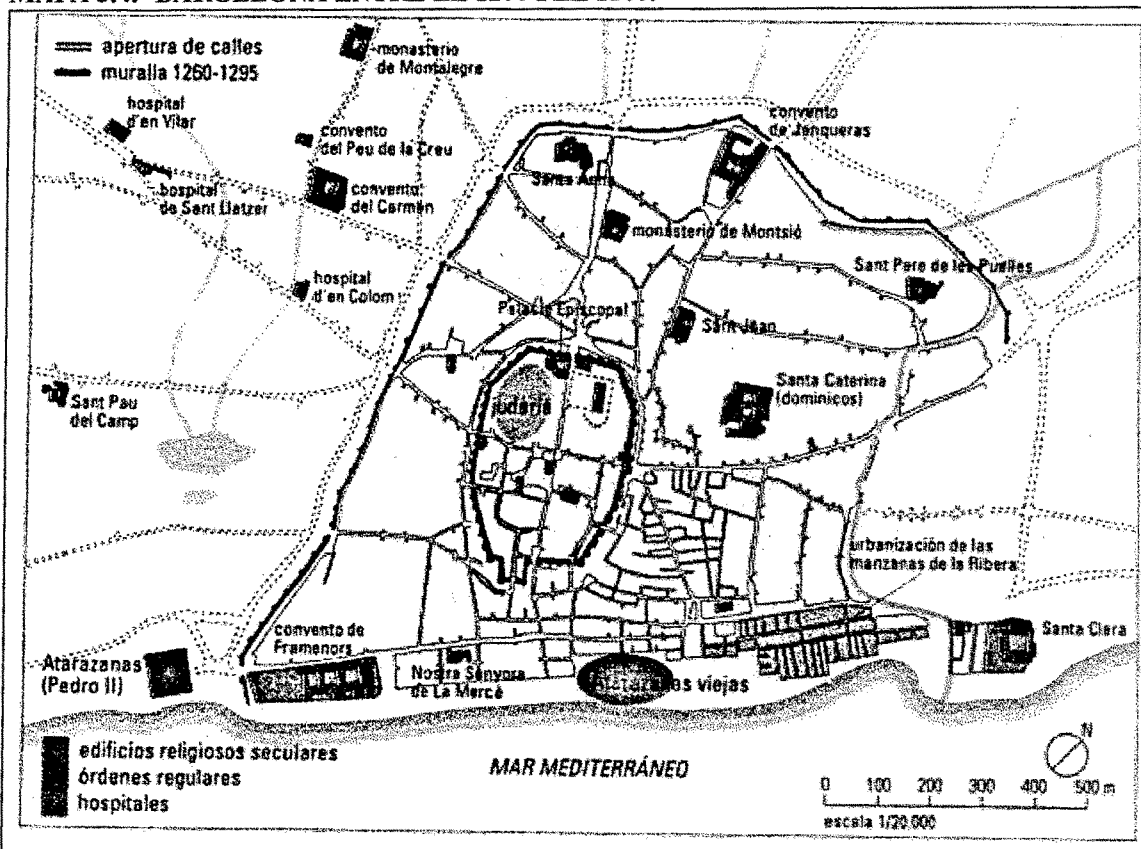
(El 1400 la muralla encara estava inacabada, havent arribat fins a Sant Pau del Camp, i les àrees marcades amb les lletres "c" i "d" mostren aquelles àrees del Raval que es trobaven més edificades).

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986).

En primer lloc, la ciutat de Barcelona, i en general Catalunya, van viure al llarg del segle XIII i primer terç del segle XIV una etapa de creixement fort. Aquest va

ser motivat sobretot per l'expansió mediterrània (amb les conquestes de Mallorca i València, a més de les de Sardenya i Sicília) i l'activitat comercial intensa que s'hi va desenvolupar. Barcelona es va convertir en un centre comercial i artesà, on l'expansió econòmica, amb el creixement de les activitats urbanes, va comportar una major diferenciació social dels seus habitants segons la seva riquesa i la seva posició social: burgesos, mercaders, artesans, treballadors sense ofici i altres minories, com els jueus¹⁵, van passar a formar la piràmide social de la ciutat.

MAPA 3.4.- BARCELONA ENTRE EL 1200 I EL 1300.

Font: GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L. (1994).

La construcció del segon recinte emmurallat sota el regnat de Jaume I va significar en certa forma la unificació de l'espai urbà barceloní, ja que va incloure tant els nous nuclis poblats (les noves vilanoves s'anaven extenent, i per tant el límit entre l'antiga ciutat romana i aquestes noves poblacions anaven

¹⁵ El barri jueu, el Call, situat al mig de la ciutat, entre la Porta Bisbal (plaça Nova) i el Portal Nou (carrer de la Boqueria), va ser separat d'aquesta mitjançant murs i portes a mitjans de segle XIII. Així, el rei Jaume I va manar tancar la colònia jueva, que poc a poc es va anar convertint en un *ghetto*, i per tant va ser separada de la resta de la societat barcelonina. Aquesta tendència a l'exclusió de la comunitat jueva, es va donar també a moltes de les ciutats europees (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 17). Finalment, el Call va ser saquejat i cremat el 1391 després que els jueus fossin acusats d'introduir la pesta negra a la ciutat.

desapareixent), com també els edificis religiosos aïllats que envoltaven la ciutat (mapa 3.4). En canvi, la construcció del tercer recinte incorporava, a diferència de l'anterior, tota una àrea quasi buida per a nova urbanització, el Raval. Les dimensions del Raval, bastant similars a les de la ciutat existent ja construïda, representaven una important reserva de sòl en cas de continuar el creixement. Per tant, el Raval es forma efectivament per una necessitat d'espai a la ciutat.

En segon lloc, la necessitat de resistir els setges també ha estat senyalada per alguns autors com una de les raons que van portar a incorporar el Raval al recinte emmurallat. Aquesta àrea, on s'hi havien instal·lat ja camps i hortes i que era essencialment agrícola, podia assegurar l'abastiment de productes a la ciutat per tal de fer front a qualsevol possible setge, malgrat que la ciutat medieval ja contenia en el seu interior nombrosos espais buits ocupats per patis i horts. Cal tenir en compte, per altra banda, que a finals del segle XIII, per exemple, el subministrament de blat de la ciutat depenia ja de les importacions, per tant podria semblar pausable la idea que l'annexió del Raval al recinte emmurallat respongués, almenys en part, a la necessitat d'assegurar un abastiment d'aliments en cas de conflicte. Però sobretot eren, com argumenta Francesc Carreras Candi (CARRERAS, F., 1914: 349) i també Pau Vila, raons defensives de caràcter general¹⁶ les que van impulsar la construcció de la muralla:

Pere III, tement atacs enemics a la ciutat, volgué que el circuit jaumí fos ben fortificat per la part de Santa Clara i, a més, ampliada la muralla per protegir el Raval, en curs de poblament, on hi havia els cenobis de Sant Pau i el Carme i les noves Drassanes, en construcció, però ja en plena activitat, prop del mar (VILA, P. i CASASSAS, Ll., 1974 : 105-06).

A més, per altra banda, el Raval havia estat concebut com l'àrea destinada a l'expansió de la ciutat, i per tant es va creure des del principi que havia d'absorbir el creixement de la ciutat, s'havia d'urbanitzar. El fet que això no succeís, va deixar una gran àrea buida que segurament va ser aprofitada per al conreu, però el Raval va nèixer més aviat amb una intencionalitat urbana que no agrícola. El Raval havia de ser la ciutat nova, hortes i conreus eren usos provisionals i de transició a la urbanització, i no es creu que la finalitat última de la muralla fos tancar camps per resistir els setges.

La tercera raó és, possiblement, la més interessant, no només des d'un punt de vista urbanístic, sinó sobretot des d'un punt de vista social, per això aquí només

¹⁶ El mateix argument utilitza Agustí Duran quan diu que *cap a mitjan segle XIV havien quedat acabades les obres de les segones muralles; però tot seguit fou evident la necessitat d'ampliar aquesta fortalesa tancant també dins les muralles els barris que s'anaven formant a l'altra banda de la Rambla, als quals fou donat aleshores el nom de Raval i continuaren tenint-lo fins a temps molt apropats als nostres (DURAN, A., 1973: 200).*

serà apuntada i més endavant, en la segona part d'aquest capítol dedicada a la formació social del Raval, ja serà tractada amb més detall. Bàsicament fa referència a l'aïllament urbanístic i social del Raval respecte de la resta de la ciutat, malgrat la seva annexió i incorporació al recinte emmurallat. L'expansió econòmica, doncs, no va portar només la incorporació del Raval per tal de tenir més espai pel creixement demogràfic i per a activitats urbanes en general, sinó que, segons alguns autors, la situació perifèrica del Raval va fer que aquelles activitats que no eren desitjades per la ciutat s'hi instal·lessin a dins, o bé també a la vora del nou recinte de muralles¹⁷:

Al Raval s'hi establiren els hospitals, les sitges, els carnisers, que eren mal vistos a l'època, els forns rajolers, etc. (ARTIGUES, J. et al., 1980: 18).

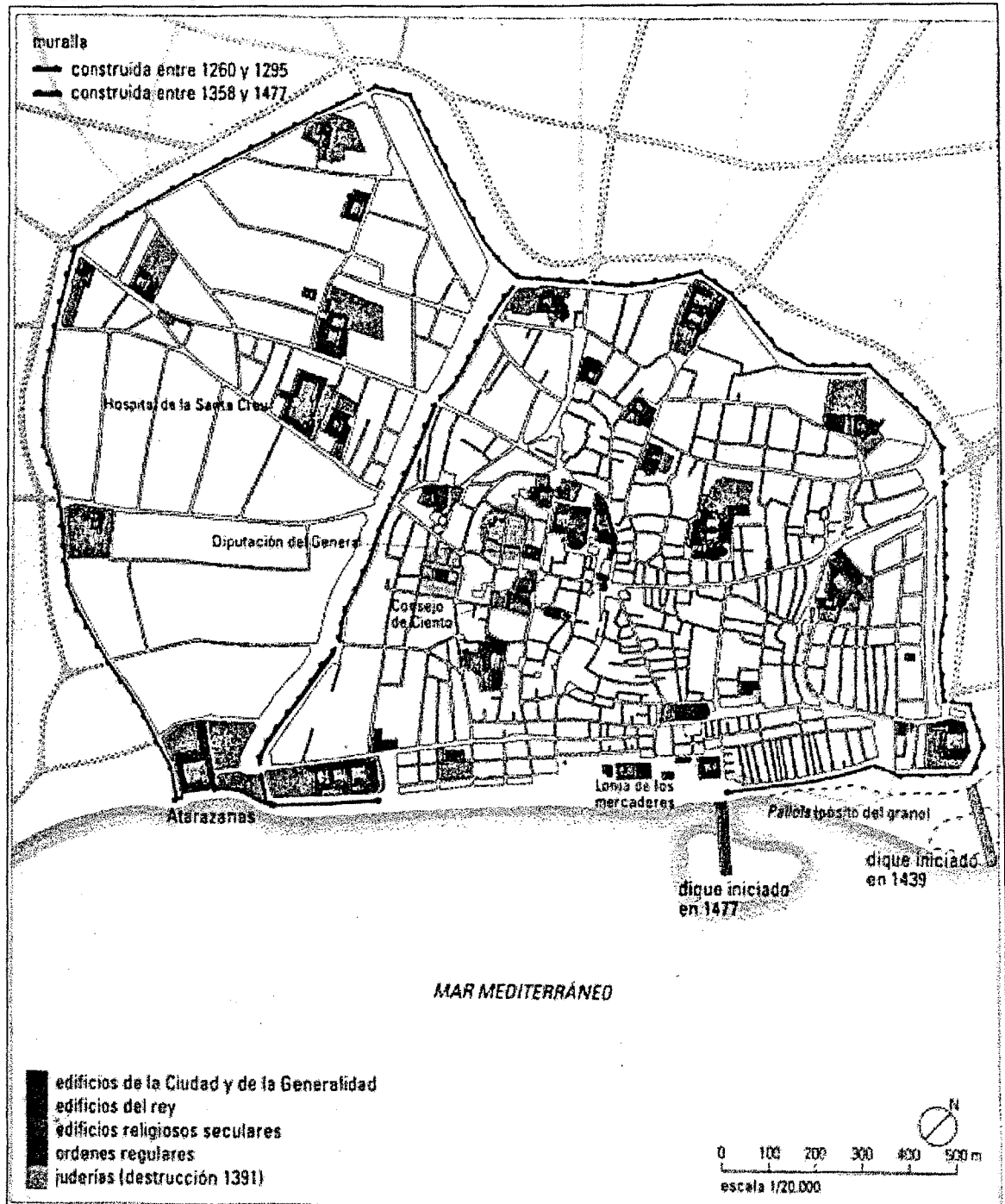
A més d'aquesta diferenciació d'activitats entre la ciutat i el Raval, segons els mateixos autors, l'aïllament urbanístic es va posar de manifest amb el fet que la segona muralla, que seguia les actuals Rambles, no fou destruïda immediatament, i per tant el Raval va quedar completament tancat entre muralles (la urbanització de les Rambles no fou acabada fins vers el 1444, el 1775 es van enderrocar definitivament les muralles i fins al segle XIX, després de diverses actuacions, no es va configurar definitivament, tal i com es coneix avui) (mapa 3.5). Així, malgrat que es van obrir quatre portes de comunicació entre el Raval i la ciutat antiga (Santa Anna, Portaferriça, Boqueria i Trentaclaus), aquesta muralla va significar la divisió de Barcelona en dues parts, divisió que s'havia anat agreujant al no complir-se el pretès creixement cap a ponent (ARTIGUES et al., J., 1980: 9).

¹⁷ L'historiador Agustí Duran escriu al voltant d'aquesta nova muralla que *significava un nou impuls de la ciutat per a allunyar del seu nucli urbà els establiments, oficis i serveis poc adients amb la seva importància ciutadana.*

Aquest moviment de separació o rebuig es produí durant molt de temps en una mateixa direcció: cap a ponent. Ja hem vist que els horts i cultius que havien ocupat tota la vora occidental de la Rambla, absorbits per les edificacions, hagueren de refugiar-se més enllà de les noves muralles, al peu de Montjuïc. Així mateix, els Encants, mercats de tota mena de quincalla i deixalles, que s'havien aposentat a la mateixa Rambla, vingueren a parar als voltants del portal de Sant Antoni, i se'ls afegiren els que, des d'antic, havien existit a les voltes dels Encants, i a l'actual plaça d'Antoni López. També el pes de la palla s'anà desplaçant des de la plaça Nova a la Rambla, i de la Rambla als encontorns del portal de Sant Antoni. Adhuc el botxí desaparegué del baluard de Llevant i del pla de la Boqueria per a venir a la ronda de Sant Pau a modernitzar-se i transformar les forques en garrot.

Una cosa semblant havia passat amb les Drassanes. Les més antigues, quan el mar s'atrevia a vorejar el mont Tàber, eren situades a tocar del carrer del Regomir, on quedà com a record el carrer anomenat de la Fusteria Vella; des d'allí, seguint aquest enigmàtic camí de ponent, s'establiren a la desembocadura de la Rambla, a l'ample sorral que el mar anava abandonant, prop dels horts de Sant Bertran (DURAN, A., 1973: 204).

MAPA 3.5.- BARCELONA ENTRE EL 1300 I EL 1500.

Font: GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L. (1994).

Urbanísticament, però, sembla difícil considerar que la muralla de la Rambla fos un impediment al creixement del Raval, bàsicament per dues raons. En primer lloc, i com havia succeït ja amb la muralla romana, en èpoques de creixement la muralla podia ser integrada per les edificacions que es construïen aprofitant la

seva solidesa¹⁸ (CARRERAS, F., 1914: 340-341), superant-la de forma natural. Per tant, aquest element físic no era una barrera per al desenvolupament urbanístic¹⁹. En segon lloc, l'existència de la rambla (nom d'origen àrab que significa torrentera) podia ésser més impediment físic que no la pròpia muralla (CLARAMUNT, S., 1985: 1408). Malgrat que aquesta última s'hagués arribat a enderrocar, possiblement encara no hi havia la capacitat tècnica com per convertir una de les principals rieres de la ciutat en un passeig, com és avui, que fos capaç de connectar les dues parts de la ciutat.

Malgrat això, a principis del segle XV el Raval continuava com una àrea pràcticament buida, només l'àrea compresa entre els carrers Hospital i Carme, i l'inici del carrer Tallers, eren les àrees més edificades. El nombre de cases religioses i edificis singulars també havia augmentat, així, a més del monestir de Sant Pau i de la leproseria, tocant a mar s'hi havien construït les drassanes reials, al voltant del carrer Hospital hi havia el convent de les Dominiques (construït el 1371), l'hospital de la Santa Creu (1400), l'hospital de Sant Antoni (1430) i el convent de les Gerònimes (1484). Per sobre del carrer Hospital hi havia el convent del Carme (1291), l'hospital del Peu de la Creu, el monestir de Montalegre (1362) i el convent de Natzaret (1312).

L'arquitecte Joan Busquets, per la seva banda, en l'obra *Barcelona. Evolució urbanística de una capital compacta* exposa com a nivell europeu, en la formació de les ciutats hi ha una dualitat de ravals o burgs, uns destinats a rebre residència i treball, i d'altres destinats a rebre institucions que, pel seu caràcter conventual o hospitalari, no temien localitzar-se fora de les muralles. El Raval de Barcelona, òbviament, estaria englobat en aquest segon cas (BUSQUETS, J., 1992: 55).

En un contexte internacional, la formació de ravals va ser força habitual durant els segles XI i XIII a diverses ciutats europees, degut sobretot a l'expansió econòmica i demogràfica provocada per l'impuls comercial (PIRENNE, H., 1971). Així, els *portus* o *vicus* a Alemanya, o els *burgs* a França, eren l'empremta sobre el pla urbà del desenvolupament econòmic d'aquests segles que van portar a un creixement físic de les ciutats, sempre però de dimensions no gaire importants, ja que sobretot les capacitats tècniques encara no permetien l'aglomeració de molta gent (ZÁRATE, M., 1991: 85). L'annexió a la ciutat d'àrees més extenses durant el

¹⁸ Qualsevol element físic de la ciutat que possiblement avui entendriem com una barrera (muralles, aqüeductes, torres, ...), era aprofitat per donar solidesa als edificis. Així, com es pot veure actualment a l'alçada del número 10 del carrer de la Palla, al barri Gòtic, l'enderrocament d'un edifici l'any 1989 per tal d'obrir una plaça, va deixar al descobert una part de la torre i de la muralla romana.

¹⁹ Un altre fet és que el manteniment de la muralla limités el contacte entre les dues parts de la ciutat a les quatre portes, el que sí que podia ser que causés una certa desconexió social.

segle XIV, com el cas del Raval de Barcelona, va ser un fet també comú a d'altres ciutats europees, com Firenze, Siena, Padova, Bologna, Verona, Gent, i Köln. Aquestes ampliacions tardanes, realitzades abans de la crisi, no es van arribar a omplir, i van restar durant alguns segles com a espais buits dedicats al conreu (BENÉVOLO, L, 1993: 49), amb la diferència, però, que el territori annexionat per les altres ciutats era més petit que el que va incorporar la ciutat de Barcelona. En aquest últim cas, va ser una decisió reial –Pere el Cerimoniós va ser el gran impulsor de la construcció de la muralla²⁰, encara que no va contribuir econòmicament a la seva construcció i va ser sufragada en la seva totalitat per l'Ajuntament de la ciutat-, mentre que en els altres casos, sobretot a les ciutats italianes, va ser la decisió d'una ciutat-estat, molt més prudent.

També hi ha una relació entre aquest creixement físic de les ciutats europees i l'aparició d'una nova classe burgesa-mercantil, és a dir, una nova classe urbana, relació que ha estat estudiada ampliament per l'historiador Henry Pirenne (PIRENNE, H., 1971). Per al cas de Barcelona, aquesta relació es posada de relleu per Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia Bassols, que destaquen com algunes de les vilanoves que havien anat creixent aglutinaven aquestes noves activitats urbanes, contraposades a un centre amb funcions heredades:

la polarització entre la ciutat d'herència romana amb funcions de centre polític, religiós i simbòlic, seu de la Cort Comtal i del bisbe, i el "burg", on es situa una gran varietat d'activitats comercials, especialment les basades en les expedicions marítimes, però que és també centre d'activitats artesanals (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 18).

Barcelona, just quan s'inicia l'ampliació de la tercera muralla, i per tant el govern de la ciutat es decideix a incorporar el Raval al recinte emmurallat, no comptava amb més de 35.000 ó 40.000 habitants. Malgrat això la diferència entre el Raval i la resta de vilanoves i burgs que s'havien anat formant era important. Mentre que com s'ha vist, aquests últims tenien una especialització en activitats comercials i artesanals, el Raval només concentrava algunes activitats, com els carnisers o els gerrers, i en contraposició era essencialment agrícola i, a més, tenia una clara especialització en l'assentament de convents i hospitals.

²⁰ Un cop la muralla va arribar a l'àrea de Tallers, la construcció s'aturà per l'envergadura del projecte a l'haver de passar pel que és actualment la ronda de Sant Antoni, i sobretot per la necessitat de diners que això representava. Però, *tant gran interès hi tenia el rei –era Pere el Cerimoniós– que un dia de l'any 1359 es presentà en persona al consell de la ciutat, reunit en el convent de Santa Caterina, per suplicar –súplica de rei– que fossin continuades les muralles del Raval tal com ja s'havien iniciat pel costat dels Tallers (DURAN, A., 1973: 201).* El finançament per a continuar la construcció es va aconseguir a partir de nous impostos sobre les mercaderies que entraven a la ciutat, al mateix temps que es va autoritzar als consellers a poder expropiar totes aquelles cases i patis que fossin necessàries per a la construcció de la muralla.

Aquest suposat creixement que s'havia de donar, i per al que el Raval havia estat incorporat al recinte emmurallat, va quedar, però, trencat fins al segle XVIII, ja que just al 1333 va començar:

lo primer mal any d'una sèrie llarga d'anys dolents; des de finals del segle XIII la pesta ja havia arribat a la ciutat, però durant el segle XIV, i fins al segle XVIII, afectà ben negativament la població i l'economia barcelonines. El 1391 era incendiat i destruït el Call, i pocs anys després el canvi de dinastia promogué la guerra civil, que, en bona part, fou basada en els partits ciutadans de la Busca i la Biga. La debilitació interna respon a causes geopolítiques més generals, però, en traslladar-se el pes de la política ibèrica cap a Castella i el del comerç cap a l'Atlàntic, desbancant la bona situació de Barcelona. La ciutat que hauria assolit el màxim de població, entorn dels 38.000 habitants, cap a finals del segle XIV, perdé població, tingué alts i baixos, però s'estancà i a començaments del segle XVIII, més de tres-cents anys després, encara tenia les mateixes dimensions territorials i demogràfiques (CARRERAS, C., 1993: 52).

3.1.1.3 Els convents i les institucions hospitalàries

Així, fins el segle XVIII i donada la gran disposició de sòl vacant que va quedar, al Raval s'hi van instal·lar sobretot convents, i fins abans de la desamortització de l'any 1835, hi va haver al Raval més de trenta cases monàstiques diferents (mapa 3.6 i quadre 3.1), les quals, juntament amb els horts, camins i les cases gremials que s'havien construït als marges d'aquests, eren els elements sobre els quals es va començar a urbanitzar el barri, i que per tant han deixat una forta empremta en el pla que encara trobem avui.

Pel que fa a les àrees del Raval que es començaven a urbanitzar, Pau Vila destaca com, per una banda, fou la part dreta de les Rambles la que s'havia començat a urbanitzar a meitat de segle XVI, mentre que, per altra banda, durant la primera meitat del segle XVIII va ser real·lotjada al Raval una part de la població que va ser expulsada del barri de la Ribera per tal de construir-hi la Ciutadella:

La banda dreta de la Rambla s'havia anat poblant; particulars hi tenien llurs albergs que serien obres senzilles (151) (...) El primer de juny de 1725 hom començà desallotjant els veïns d'aquell barri. Les cases enderrocades foren unes 900; per això restaren sense alberg unes 4500 persones (...) Verboom, però, féu obrir per a ells al Raval un carrer que havia d'unir el de l'Hospital amb el de Trentaclus (Robador?), si bé no passà del de Sant Pau. Allà, pogueren edificar-hi llurs estatges algunes famílies benestants -també afectades i que no consideraven l'indret massa desavinent (VILA, P. i CASASSAS, LL., 1974: 199-201)

QUADRE 3.1.- CONVENTS I INSTITUCIONS PÚBLIQUES AL RAVAL.

Número de ref.	Any de construcció	Nom	Estat i ús actual
1	912 (914*)	Sant Pau del Camp	Només en queda l'església, la resta del convent va ser enderrocat
2	1144-1171	Hospital de malalts mesells	Situat on actualment hi ha la plaça del Pedró
3	1157	Església Sant Antoni Abat	Només queden algunes restes de l'església (tres arcs de l'atri). Actualment hi ha en el seu lloc l'Escola Pia
4	?	Hospital de'n Colom	Integrant al conjunt de l'Hospital de la Santa Creu
5	1255	les Drassanes	L'edifici encara es conserva, però es dedica a d'altres usos.
6	?	Convent del Peu de la Creu	
7	1291	Convent del Carme	Enderrocat per obrir els carrers del Doctor Dou, Notariat, Àngels i el col·legi Milà i Fontanals
8	1312	Priorat de Natzaret	Enderrocat. Actualment hi ha el Centre Aragonès. Del Priorat només en resta un arc al carrer de la Verge
9	?	Dominiques	
10	?	Hospital de'n Vilar	
11	s. XIV	Capella de Sant Llätzer	Capella integrada a la leproseria. El 1997 va ser restaurada, malgrat que no s'utilitza
12	s. XIV	Convent de Sant Joan de Jerusalem	Enderrocat. Es va utilitzar per ampliar la Boqueria
13	1362	Monestir de Montalegre	Actualment alberga algunes institucions culturals (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, i d'altres)
14	1401	Hospital de la Santa Creu	Actualment alberga algunes institucions culturals (Biblioteca de Catalunya, i altres)
15	1418	Convent de les Jerònimes	Enderrocat (?).
16	1538	Col·legi de Betlem (o església dels Jesuïtes de Betlem)	Actualment només en resta l'església que encara funciona per al culte.
17	1554	Convent de les Elisabets	
18	1562	Convent dels Àngels	Recuperat i restaurat. Alberga una escola bressol, l'arxiu municipal i la seu del FAD.
19	1586	Convent de Sant Josep	Enderrocat. Actualment hi ha el mercat de la Boqueria.
20	1619	Convent de les Servites de Bonsuccés	Enderrocat. Actualment en el seu lloc hi ha la plaça de Vicenç Martorell, i l'església és la seu del Districte.
21	1626	Agustins descalços	Actualment només en queda l'església de Sta. Mónica.

22	1629	Casa de la convalescència	Seu de l'Institut d'Estudis Catatans. Integrat en el conjunt de l'Hospital de la Santa Creu.
23	1633-1639	Nostra Sra. de la Bona Nova	Enderrocada. Actualment hi ha el Gran Teatre del Liceu.
24	1668	Col·legi de St. Vicenç i St. Raimon	
25	1675	Col·legi de la Trinitat	
26	1688	Convent de les Penedides	Enderrocat.
27	1705	Convent de Pauils	Enderrocat. Actualment hi ha la plaça de Castella. Només en resta l'església de St. Server i St. Carles
28	1728 (1750 ²¹)	Convent de Sant Agustí Nou	Enderrocat. Part va anar al teatre Romea i part a l'Odon. Només en resta l'església.
29	?	Col·legi de St. Bonaventura	Enderrocat. Actualment és l'Hotel Orient.
30	1593	Col·legi de St. Àngel Martir	Només en queda la part que toca a la Rambla. Bona part va ésser enderrocat ja que va ser afectat per l'obertura del carrer Nou de la Rambla

[*Segons ARTIGUES i VIDAL, J. et al. (1980), el primer any que es tenen notícies del monestir de Sant Pau és el 912, mentre que segons FABRE, F. i HUERTAS CLAVERIA, J.M. (1976) és el 914].

[Els buits i els interrogants assenyalen que no s'ha pogut aclarir amb seguretat bé l'any de construcció, o l'ús i estat actuals].

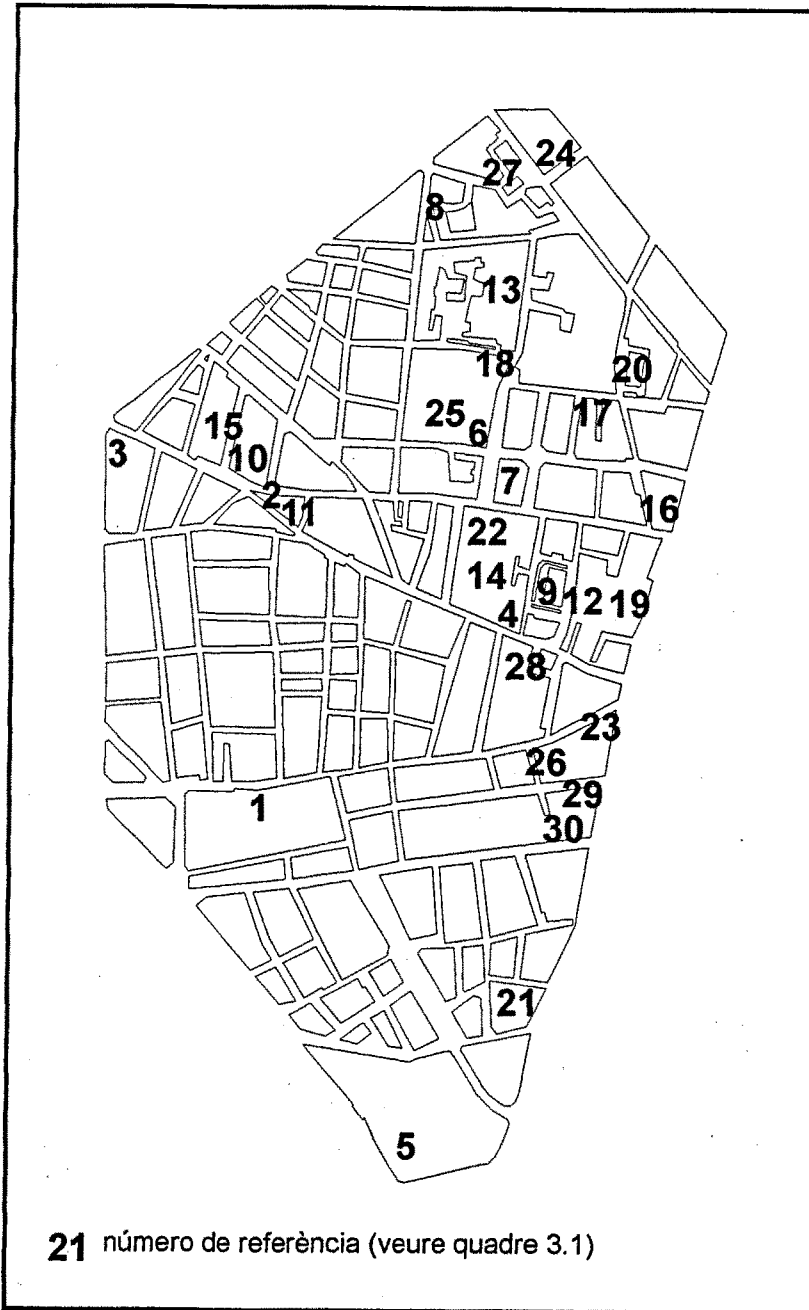
Font: Elaboració pròpia a partir d'ARTIGUES i VIDAL, J. et al. (1980), FABRE, J. i HUERTA CLAVERIA, J.M. (1976) i GRACIA, A. i GUARDIA, M. (1986).

Segons el cadastre de 1716, el Raval va arribar a principis del segle XVIII caracteritzat per la presència important de grans edificis (convents, hospitals, cases de beneficiència, col·legis, les drassanes, i altres) i de grans espais buits (horts particulars i els horts dels convents). A més, l'àrea construïda seguia essent pràcticament la mateixa que a principis del segle XV: es dibuixaven clarament els actuals carrer Hospital, del Carme i Sant Antoni Abat, i s'havia urbanitzat l'espai interior entre els dos primers. Per sobre d'aquests, els carrers dels Tallers, d'en Xuclà i de les Ramalleres, així com els de Bonsuccés, d'Elisabets i el de Montalegre començaven a dibuixar-se. Per sota del carrer Hospital, només el carrer d'en Robador i la part inicial del de Sant Pau, tocant a les Rambles, es definien clarament, mentre que a ambdós costats del Nou de la Rambla ja s'hi havien instal·lats alguns edificis (mapa 3.7)²².

²¹ Igual que en el cas de l'anterior nota, la primera font dona com a data l'any 1728, mentre que la segona dona la data de 1750.

²² Segons l'historiador Salvador Claramunt, els carrers urbanitzats fins al segle XV eren els de Cervelló, Jerusalem, Morera, de les Cabres, Carmen, Hospital, plaça del Padró, Egipciaques, Roig, Picalquers, Riera d'en Prim, Sant Antoni, Botella, Robador, Trenta Claus, Tallers, Elisabeths, Massaguer [després Bonsuccés], Nazareth, Montalegre, Juglar [després Xuclà], Cadena i Sant Pau. Fins a principis del segle XVIII no es va urbanitzar cap altre carrer al Raval (CLARAMUNT, S., 1985).

Mapa 3.6.- Convents i institucions públiques al Ravak.

Font: Elaboració pròpia a partir d'Artigues, J. et al. (1980) i Garcia, A. i Guàrdia, M. (1986).

Pel que fa als lloguers que es pagaven pels habitatges, el Raval constituïa una de les àrees de la ciutat en la que els lloguers eren més baixos. Només al carrer Hospital i al carrer del Carme, i exclusivament en les àrees de contacte entre aquest carrer i les Rambles, els lloguers aconseguïen aproximar-se als que es pagaven a les àrees centrals de la ciutat (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986).

La instal·lació de convents i hospitals al Raval, al contrari del que alguns autors han expressat²³, són la clau per entendre la posició concreta d'aquest barri respecte de la resta de la ciutat. Davant el fet que després de la construcció de la muralla, s'iniciés una època en que el creixement demogràfic i econòmic es va aturar, i per tant el Raval va quedar buit, va apareixer una certa necessitat, sobretot per part de l'Ajuntament, d'omplir-lo. Per altra banda, davant la falta d'iniciativa privada, és a dir, de població disposada a anar a residir-hi i que l'urbanitzés, l'Ajuntament va proposar a diverses institucions eclesiàstiques el seu trasllat al Raval des de l'interior de la ciutat, oferint-los més espai i a un preu molt barat. Es volia que aquestes institucions, tal i com havia passat segles abans amb el creixement de les vilanoves, actuessin d'elements generadors d'urbanització en aquesta nova àrea (CLARAMUNT, S., 1985: 1427), al mateix temps que deixaven espai buit a l'interior de la ciutat, ja bastant atapeït. Algunes d'aquestes institucions van accedir al seu trasllat, el que bàsicament vol dir que el Raval tampoc devia estar tan mal considerat, si institucions prestigioses com les eclesiàstiques, les quals no s'instal·laven a qualsevol lloc, van acabar al Raval. Així, aquestes es van fer amb la propietat d'una part important del sòl Raval i hi van edificar els seus convents o monestirs. Molts d'aquests edificis eclesiàstics es van instal·lar a la vora de les Rambles, o bé seguint els camins ja consolidats, com els carrers Hospital o del Carme (mapa 3.7).

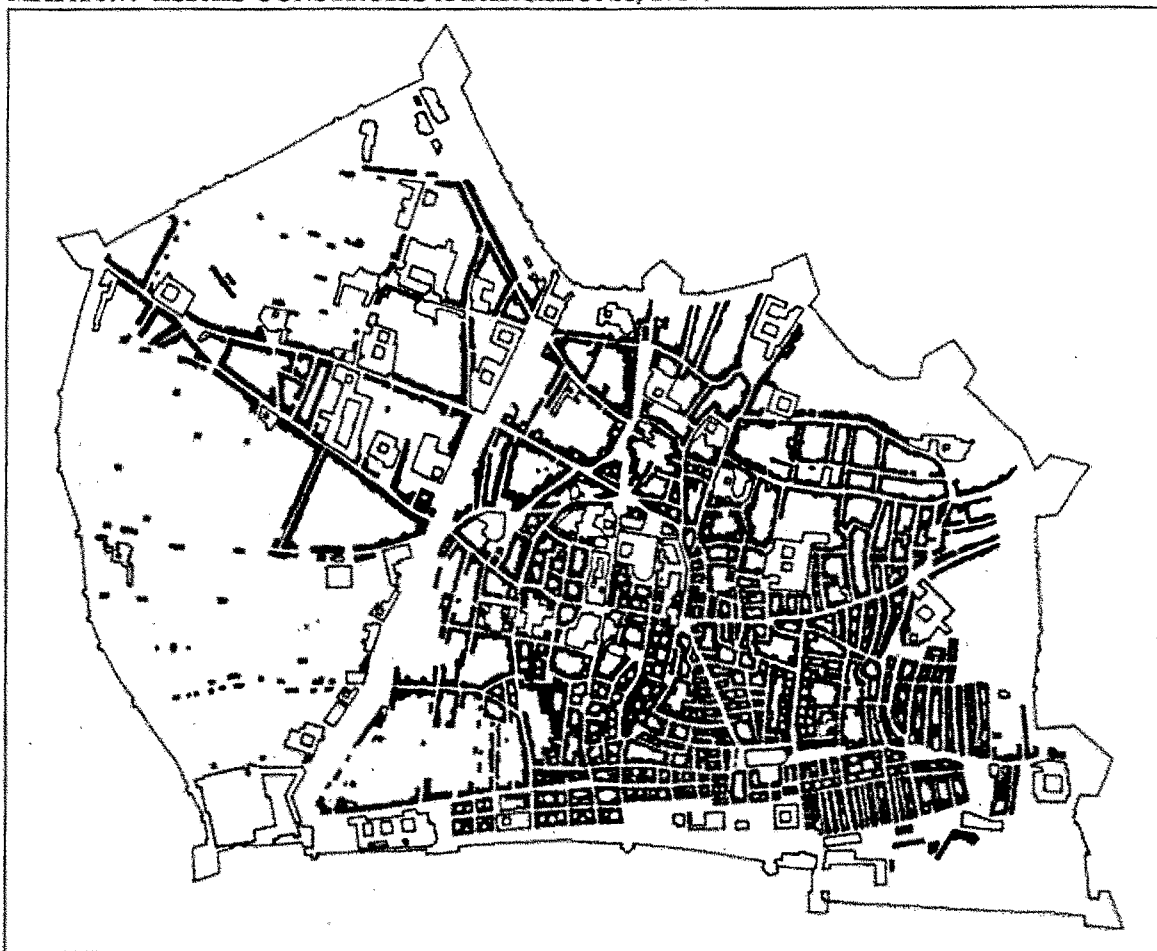
Aquesta primera etapa urbanitzadora es caracteritza, doncs, per la incorporació del Raval a la resta de la ciutat, quedant sempre però en una situació perifèrica, però no segregada. L'àmplia disposició de sòl va permetre la instal·lació d'edificis d'importants dimensions, que contrastaven per una banda, amb l'escassa densitat de població, i per altra banda amb la predominància d'espais buits ocupats pels horts. Aquests edificis havien de tenir un paper de generadors d'urbanització que possiblement fins al segle XV van tenir, però de forma molt reduïda²⁴. Les crisis econòmiques i les epidèmies van mantenir, fins al segle XVIII, un Raval semibuit,

²³ Es fa referència sobretot a l'obra de Jaume Artigues et al. (1980), en la que es considera els convents i els edificis hospitalaris són expulsats de la ciutat, ja que són activitats no volgudes i rebutjades per aquesta.

²⁴ La iniciativa va tenir efecte, ja que *las fundaciones de monasterios y conventos fueron lugares de atracción, a cuya sombra se construyeron casas de más o menos categoría (generalmente de menos) y a las que acudieron a vivir gente económicamente débil y necesitada* (CLARAMUNT, S., 1985: 1427), però aquests efectes van ser força limitats.

que a la llarga es va convertir en una reserva de sòl importantíssima per a la industrialització. Així, sota aquestes primeres característiques, es va iniciar la segona etapa, clarament dominada pel fenomen industrialitzador.

MAPA 3.7.- ESPAIS CONSTRUÏTS A BARCELONA, 1716.

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986).

3.1.2. L'època de la industrialització: fàbriques i cases obreres

La urbanització del Raval vingué associada a la industrialització, entre el 1770 i el 1840, coincidint amb el que es coneix com a primera revolució industrial, és a dir, des de l'organització del sector cotoner en règim de manufactura fins a la plena mecanització del tèxtil, la modernització de les xarxes de transport i la transformació de l'hàbitat urbà (GRAU, R., 1997: 4). L'existència de solars sense urbanitzar, camps i horts, va ser el que va permetre que les fàbriques s'instal·lessin al Raval, ja que la presència de les muralles en feia un lloc segur. L'any 1829, segons Guillem Graell, eren 74 els fabricants de tèxtils, amb 6.992 telers entre filats, teixits i pintants que hi havia al Raval (GRAELL, G., 1911).

Malgrat l'espai disponible, aquest no era suficient per a la instal·lació de fàbriques d'indianes, les quals es desplaçaven cap a Sant Martí de Provençals o altres municipis del pla (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 297). Al Raval s'hi obriren fàbriques importants, com la d'Erasmus de Gònima, amb més d'un miler de treballadors, al carrer del Carme; o la primera que utilitzà vapor, la fàbrica Bonaplata, Rull i Cia. també anomenada "El Vapor", a la part alta del carrer Tallers; també hi tingué els seus inicis, al carrer Riereta, la famosa fàbrica de la Espanya Industrial, propietat dels Muntadas, que posteriorment es va traslladar a Hostafancs (CARRERAS, C., 1974). Però també s'hi instal·laren les residències per als treballadors, els quals buscaven l'habitatge proper al lloc de treball, per tal de no haver de fer llargs desplaçaments. D'aquesta manera, el segon element important en la configuració de l'espai barceloní, i també del Raval, va ser el creixement demogràfic, element que serà tractat en la segona part d'aquest capítol.

Aquest període industrialitzador es va donar a Catalunya tot just després de la derrota de la guerra de Successió, per la que els Borbons van passar a ocupar el tron d'Espanya. Aquest fet va representar per a Catalunya, que havia donat suport als Habsburgs durant la guerra, la pèrdua de les seves institucions, a l'igual que per a la ciutat de Barcelona va significar la supressió del Consell de Cent. Malgrat el període bèl·lic, la població i l'economia catalanes, i barcelonines també, van continuar el creixement ja iniciat a finals del segle XVII. La indústria es va veure beneficiada per l'auge del comerç, no només a la Mediterrània, sinó sobretot també amb les colònies americanes. Justament fou la indústria cotonera, concretament la fabricació d'indianes, la que va conèixer el màxim esplendor durant aquests anys. Aquest desenvolupament industrial, a més, es va fer al marge de l'estructura artesanal que havia dominat els processos productius fins aleshores, el que va trastocar completament les relacions productives i socials a la ciutat barcelonina.

Per al govern de la ciutat, la victòria dels Borbons va significar que la ciutat va quedar totalment controlada pels militars, i en aquest sentit, la màxima autoritat militar, el capità general, es va reservar totes les competències que afectaven l'espai urbà, imposant els seus criteris i la seva idea sobre la ciutat, i emprenent ambicioses actuacions urbanístiques. Concretament, una d'aquestes actuacions va afectar a l'àrea de Sant Pau, al Raval: la construcció de la Ciutadella va provocar molts enderrocs d'habitatges, i les autoritats municipals, per tal de refer les cases, van projectar el 1718 dos barris, un fora de les muralles a la platja²⁵, i l'altre als horts de Sant Pau al Raval. Cap dels dos va tenir èxit, i concretament pel barri de Sant Pau la iniciativa privada no va mostrar cap tipus d'interès en la seva urbanització (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 65-66). La formació de nous

²⁵ El que seria l'actual Barceloneta (TATJER, M., 1973).

carrers, que havia de portar després la construcció d'habitatges per a un estatus socio-econòmic més alt que l'altre barri projectat a la platja, no es va dur a terme.

En aquest període industrialitzador cal distingir dues etapes, en les que l'assentament d'indústries i d'habitatges obrers té una intensitat diferent. En la primera, fins aproximadament la dècada de 1830, la intensitat va anar de menys a més, però no va ser suficient com per acabar amb el sòl disponible al Raval. La segona etapa, fins aproximadament la dècada de 1880, va resultar molt més intensa i el Raval va aconseguir el seu ompliment.

3.1.2.1. El període industrial inicial: de les primeres fàbriques a la urbanització del barri de Sant Pau

Fins a l'aparició de la manufactura, el Raval havia estat, com ja s'ha vist, un barri pràcticament deshabitat i eminentment agrícola. Malgrat tot, les primeres manufactures d'indianes que s'hi instal·laren, com la de n'Antonia Serra i Cia., de la qual ja s'en té notícia el 1738, no van portar gaires canvis al barri. En primer lloc, per la debilitat del capital, les indústries aprofitaven els edificis ja construïts, fent reformes i ampliacions que permetessin encarbir-hi les noves activitats industrials. Per altra banda, el creixement demogràfic incial que es va experimentar per l'atracció de ma d'obra va ser absorbit quasi completament amb la construcció de la Barceloneta l'any 1753²⁶ (TATJER, M., 1973; ARTIGUES i VIDAL, J., 1980: 21) i també pel barri de St. Pere, en el que s'hi van instal·lar un important nombre de les manufactures de la ciutat, que aprofitaven la tradició tèxtil de l'àrea i la presència del Rec Comtal.

Com assenyala Pierre Vilar, va ser sobretot a partir de la crisi agrària dels anys 1765-1766 que a Barcelona va arribar una quantitat important de camperols que buscaven feina a la pròspera manufactura barcelonina (VILAR, P., 1966). Aquest fet va ser aprofitat pels empresaris per tal d'ampliar les seves indústries, al mateix temps que també va augmentar la demanda d'habitatge. Davant la impossibilitat de construir nous habitatges per la manca de capital, i la necessitat d'allotjar a baix preu a tot aquest contingent que anava arribant a la ciutat (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 21), es va adoptar la solució de construir nous pisos a sobre de l'antiga casa gremial²⁷, o procedir a la subdivisió d'aquesta, i fins i tot, en

²⁶ El projecte de construcció de la Barceloneta va ser encarregat a l'enginyer militar Juan Martín Cermeño pel marquès de la Mina. El barri havia de substituir a tot un conjunt de barraques que s'havien anat instal·lant a la vora de la platja, i que *enlletgien la façana marítima de la ciutat* (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 68). Malgrat que el projecte era diferent a aquell proposat el 1718, va significar, al cap i a la fi, la consolidació urbana d'un projecte que, incialment imposat per les autoritats municipals, no va tenir èxit.

²⁷ També casa gòtica, casa de cos o casa tradicional. Aquesta es definia per ser una casa petita, entre mitgeres, d'una sola crugia d'amplada (entre 5 i 8 metres) i de poca profunditat. A les

alguns casos, es substituïa la casa gremial per un nou immoble. Les formes de densificació dels immobles situats en la ciutat antiga, com assenyalen Albert Garcia i Manuel Guàrdia, consistien en:

a part d'augmentar el nombre de famílies en una mateixa casa i fer més freqüent l'ús de botigues com a vivendes separades, es tancaran les porxades de l'últim pis, s'augmentarà la profunditat edificable, s'incrementarà el nombre de plantes de les cases, etc. La zona més afectada serà la pròxima als centres tradicionals i, en general, les àrees des de sempre més urbanitzades veuran una degradació dels seus espais habitats (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 68).

La intensitat constructora al Raval fins a la dècada de 1780 no va ser gaire important, i aquest barri va continuar tenint la densitat de població per hectàrea més baixa de tota la ciutat, per tant, aquestes primeres transformacions urbanístiques no el van afectar gaire. Malgrat això, aquestes formes de densificació van significar, com argumenten Jaume Artigues et al., l'inici de la desaparició de la casa tradicional, i la seva substitució per la casa plurifamiliar de lloguer.

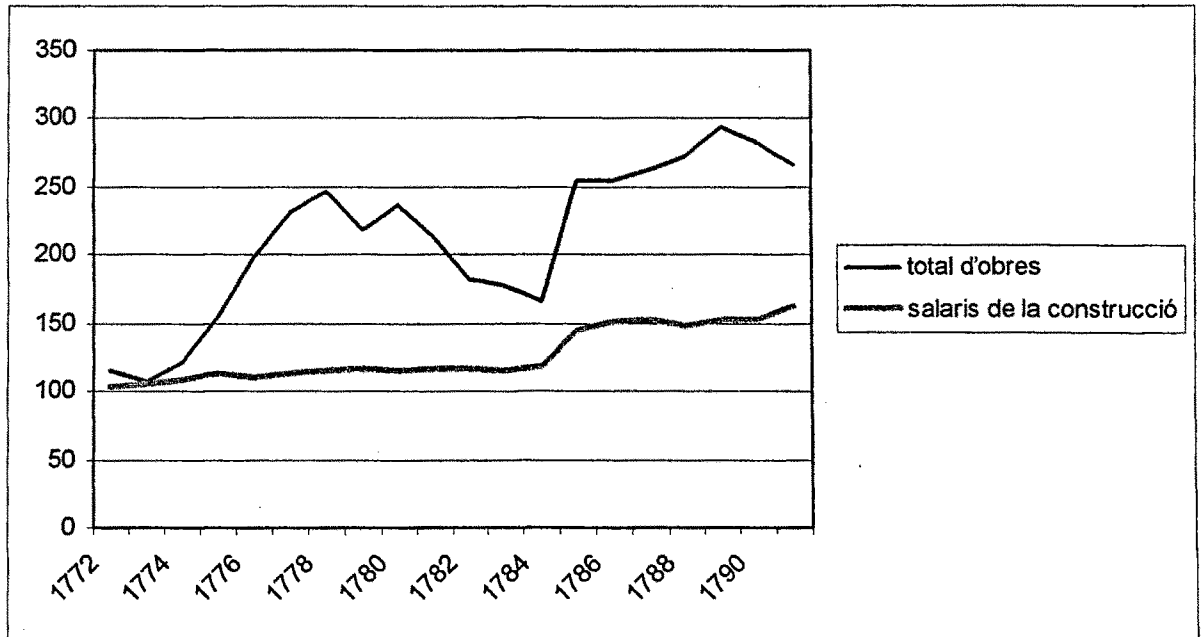
La necessitat d'allotjar el contingent d'obres que havien vingut a la ciutat es va reflexar també en el volum d'obres que es va registrar a Barcelona, inciant un augment destacat a partir de 1774, amb un període d'inflexió entre 1778 i 1884, i una brusca pujada altra vegada des de 1885 (gràfic 3.1). Aquesta última respón al fet que el 1784-1785 va ser iniciada la construcció a Barcelona de 120 cases de lloguer -amb un valor estimat de 11.500.000 rals, 47 eren de tres pisos, 74 de dos i 4 d'un pis-, responent a l'augment de població que es venia donant des de 1770 (més de 23.000 habitants entre 1770 i 1786). Els salaris, per la seva banda, van experimentar una forta pujada ja que en el moment en que la construcció estava en el seu punt màxim, un augment de la mortalitat provocada per l'epidèmia de febres terçanes, va fer disminuir la mà d'obra disponible, el que va disparar els salaris (VILAR, P., 1966: 68-69).

A pesar d'aquest augment en el volum d'obres, només un 2% es va realitzar en parcel·les que estaven buides, i que per tant representaven obra nova, mentre que la resta es van fer en parcel·les que ja estaven edificades, i fins i tot, un 33% d'obres en aquestes, van ser degudes a l'augment de pisos o bé degudes al fraccionament de l'espai construït (BUSQUETS, R., 1992: 77). A més, el tipus de construcció entre 1772 i 1791 va variar considerablement, ja que si el primer any dominaven les cases de planta i tres pisos (63,3%), i només un 13,3% tenien

parcel·les mínimes del centre de la ciutat, la superfície construïda d'aquestes unitats deixava al darrera un petit pati, sovint ínfim; a la perifèria, on les parcel·les eren més profundes, les cases d'aquest tipus podien disposar d'un espai per a una eixida o un hort (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 50).

planta i quatre o cinc pisos, el 1791 un 73,5% de les construccions eren de planta i quatre (34,7%) o cinc (37,5%) pisos, mentre que només un 16,3% van ser de planta i tres pisos (LÓPEZ, M., 1973: 75), donant lloc, doncs, a un procés de verticalització.

GRÀFIC 3.1.- EVOLUCIÓ DEL VOLUM I DELS SALARIS DE LA CONSTRUCCIÓ A BARCELONA (1772-1891).

Font: El volum de construcció a partir de LÓPEZ, M. i GRAU, R. (1971), i els salaris a partir de VILAR, P. (1966).

[El volum d'obres està representat en nombres absoluts, mentre que els salaris estan en índex base 100, essent els salaris entre 1737 i 1750 igual a 100]

Queda oberta la qüestió de per què es va optar per un augment de l'intensitat en l'ús de l'espai construït, més que per l'extensió de la ciutat, quan es comptava amb una àrea especialment àmplia com era el Raval. La ideologia liberal del govern de Carles III (Madrid 1716-1788), que va portar a un menor intervencionisme, fins i tot en matèria urbanística, i les particulars normatives municipals respecte a les noves construccions són algunes de les causes apuntades tant per Marina López (LÓPEZ, M., 1973) com per Jaume Artigues i altres (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980) que donen resposta a la qüestió anteriorment plantejada. Per una banda, el liberalisme econòmic deixava en mans de la iniciativa privada el desenvolupament urbanístic de la ciutat, per tant, aquesta, seguint un comportament econòmic racional, va buscar extreure el màxim benefici al donar resposta a la demanda d'allotjament. Per altra banda, les normatives urbanístiques eren molt exigents en les noves construccions pel que feia a materials a utilitzar, el gruix de les parets, i la compartimentació vertical. Per tant, era més senzill fer nous pisos sobre les construccions ja fetes, ja que

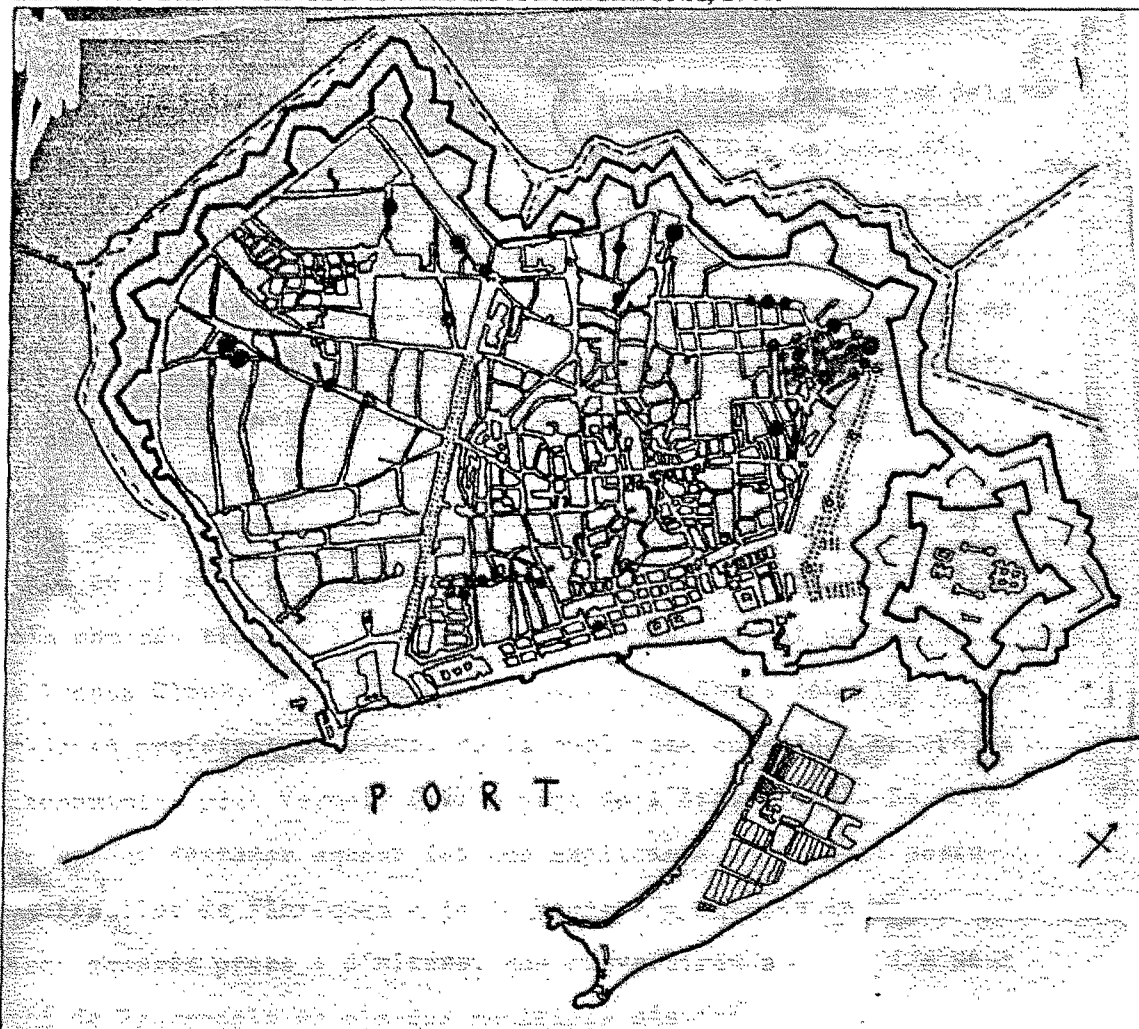
sobre aquestes no hi havia restriccions municipals. Així, doncs, la iniciativa privada, o els propietaris urbans, van intentar maximitzar els seus beneficis amb la mercantilització de l'espai residencial, intensificant l'espai prèviament construït ja que:

** se evitan el tiempo y el gasto que acarrear la organización de las calles, alcantarillados, etc., y las cesiones de terreno al público necesarias para crear la infraestructura urbana de los nuevos barrios.*

** se ahorran los gastos en cimientos y primeros pisos del edificio, que son los más costosos por exigir las normas municipales unos determinados materiales y grosores.*

** pueden pedirse alquileres más altos por tratarse de barrios céntricos y no de suburbios alejados (LÓPEZ, M., 1973: 75).*

MAPA 3.8.- FABRICANTS D'INDIANES A BARCELONA, 1768.

Font: MANUSCRITOS de la JUNTA de COMERCIO de BARCELONA (dins a CARRERAS, C. i MARÍN, M., 1971).

Pel que fa a la presència industrial, concretament l'any 1768 eren només 4 fabricants d'indianes, i 4 més de colors d'indianes, els que es localitzen al Raval, per un total a la ciutat de Barcelona de 22 i 14 respectivament. El nucli industrial més important era situat a Sant Cugat del Rec, en el que les indústries aprofitaven l'aigua del Rec Comtal i la Claveguera Major, mentre que el turó d'Escudellers i el Raval apareixen encara com a nuclis industrials perifèrics (mapa 3.8)

A partir de l'any 1778, i encara dins de la primera etapa industrialitzadora, es va configurar un segon moment important pel nombre de manufactures d'indianes que es van instal·lar al Raval, i pel nombre d'obers que hi van arribar a treballar i a residir-hi. Però aquesta arribada de fàbriques i obrers no va esgotar ni molt menys el sòl disponible encara al Raval, ja que la nova construcció es va donar sobretot en aquelles àrees en les que ja prèviament s'hi havien localitzat cases i fàbriques, i que coincidien amb aquells primers camins rurals i vies romanes que a la llarga es van convertir en els eixos urbanitzadors del barri (veure mapa 3.2). El nombre de cases existents als quaters de Barcelona, mostra clarament l'augment d'intensitat urbanitzadora -de nova construcció- al Raval en aquest segon període (quadre 3.2), que cal posar, però, en el contexte de creixement similar que experimenten tots els altres quaters de Barcelona, exceptuant el de Sant Jaume. De totes formes la implantació massiva d'aquesta nova activitat urbana, la indústria, va significar, com assenyalen diversos autors, uns canvis significatius a la ciutat de Barcelona, i al Raval també (GRAU, R., 1973; ARTIGUES i VIDAL et al., J., 1980): el trencament de l'estructura parcel·laria tradicional, el conflicte de la indústria amb les altres activitats urbanes, i la urbanització fora muralles.

QUADRE 3.2.- NOMBRE DE CASES ALS QUARTERS DE BARCELONA, 1770-1786.

Quarters	1770	1778	1786	1770-1778		1778-1786	
				absolut	percentatge	absolut	Percentatge
1er. (Palau)	2.256	2.270	2.319	14	0,62	49	2,16
2on. (St. Pere)	2.030	2.034	2.067	4	0,20	33	1,62
3er. (Audiència)	1.701	1.717	1.741	16	0,94	24	1,40
4rt. (St. Jaume)	2.142	2.232	2.175	90	4,20	-57	-2,55
5è. (Raval)	1.930	1.930	1.965	0	0,00	35	1,81

Font: A partir de VILAR, P., (1966).

En primer lloc, la mida de la manufactura va trencar la petita estructura parcel·laria típica de la casa tradicional, així la façana de la casa tradicional oscil·lava entre els 5 i 8 metres, mentre que la d'una manufactura estava entre els 10 i 20 metres. Malgrat tot, la construcció de fàbriques i grans edificis no va ser una tònica general de totes les empreses que s'instal·laren al Raval, just al contrari, ja que normalment l'activitat manufacturera començava en un local, un

taller petit o també en pisos, i posteriorment, quan s'havia acumulat el capital necessari, es procedia a la construcció d'un edifici més gran. Però si que el Raval, segurament per la disposició de sòl lliure, va ser on es va iniciar aquesta tipologia constructiva específicament fabril (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 69).

En segon lloc, les fàbriques van atraure al Raval la residència dels obrers. En general, a la ciutat de Barcelona, es va passar de 10.000 a 30.000 obrers treballant a la indústria entre el 1760 i el 1780. Aquest fet va significar posar més pressió en el ja insuficient mercat de l'habitatge, el que es va transformar en una puja constant dels lloguers. Aquest augment va ser molt més destacat a la ciutat antiga que no pas al Raval, on encara ni la densitat de població ni el nombre d'indústries eren comparables als de l'altre banda de les Rambles. Les causes de l'augment dels lloguers van ser atribuïdes al creixement del nombre d'indústries, pel que es va començar a pensar a traslladar-les al Raval, fora de la ciutat (VILAR, P., 1966: 71). Així, a partir de 1780 va ser desencadenada a Barcelona, per part de les jerarquies gremials i de l'Ajuntament, una acció per fer fora de la ciutat totes aquelles activitats que havien abandonat l'estructura gremial, entre elles les que treballaven amb el cotó, però també les dedicades a la fabricació de cera, sabó i llana. Ramon Grau apunta com aquesta acció es va basar en quatre punts:

- 1.º Las fábricas atentan contra la salubridad. La contigüidad entre manufacturas y viviendas produce molestias a los vecinos y es la causa inmediata de las quejas, pero además pueden influir en la mortalidad.*
- 2.º Dada la insuficiencia del espacio urbano para albergar a una población en constante aumento, las fábricas representan una reducción más de las posibilidades de construir viviendas.*
- 3.º Los fabricantes ocupan además los mejores lugares de la ciudad, porque ofrecen mejores precios por el suelo (...).*
- 4.º Las manufacturas provocan la desaparición del trabajo independiente y ocasionan serios problemas de orden público, hay que evitar se hagan más frecuentes (...)* (GRAU, R., 1973: 78)

Aquesta acció es va concretar en primer lloc, en que l'Ajuntament va obligar, a partir de 1780, a les manufactures que podien portar més perill a instal·lar-se al Raval, i posteriorment, a partir de 1784, l'Ajuntament va prohibir la instal·lació de manufactures dins el recinte emmurallat, per tant, tampoc podien localitzar-se dins del Raval. Però ràpidament aquesta decisió de caràcter local va ser anul·lada per part del rei Carles III, presionat pels empresaris industrials i per la Junta de Comerç. Malgrat la llibertat de localització posterior, les manufactures van seguir localitzant-se preferentment al Raval.

En tercer i últim lloc, la manufactura no va significar només l'embranchada per a la urbanització del Raval, sinó que també va significar els inicis de la urbanització

fora de muralles, i per tant el naixement de la Barcelona industrial. La necessitat per part de les manufactures d'indianes d'aigua i espai, va provocar la seva instal·lació fora de les muralles, sobretot a l'àrea que queda entre la Ciutadella i el Besòs, i també a la vora de la muntanya de Montjuic, és a dir, en els deltes dels rius Besòs i Llobregat respectivament.

En aquesta segona onada del primer moment industrialitzador i urbanitzador del Raval cal situar la formació del barri de Sant Pau. Sembla que els motors per a la construcció d'aquest barri fabril van ser l'enderrocament de la muralla de les Rambles, entre la Porta dels Ollers (actualment Escudillers) i les Drassanes, el 1775, i l'obertura del carrer del Comte d'Asalto²⁸ (actualment Nou de la Rambla) entre els anys 1783-1790.

A l'obertura del carrer del Comte d'Asalto, inicialment concebut com un carrer per a la classe mitjana, en seguiren l'obertura d'altres paral·lels i perpendiculars²⁹ que van arribar a conformar el barri fabril de Sant Pau:

Aquest tipus d'oferta de sòl ja urbanitzat, fa que ràpidament es vagin edificant cases que acostumaran a ésser amples i ben construïdes. No és d'estranyar que a l'any 1793 apareixés al Diari de Barcelona aquest anunci: "En la calle Conde de Asalto, frente a la Casa donde vive el gobernador, hay un tercer piso grande para alquilar todo pintado muy despejado y alegre, con una espaciosa vista de huertos y marina, y buena disposición en su recibidor, serie de piezas de pasadizo a lo largo del estrado, dos salas con sus alcobas, otros dos cuartos grandes para dormir y en caso conveniente, dos más para el mismo efecto, peinador, cocina, comedor, repostaría y galería cubierta con sus arcadas en la parte de la huerta". Tot això ens dibuixa un carrer de força categoria, fonamentalment habitat per una classe mitjana benestant que viu a cases de veïns en règim de lloguer (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 30).

²⁸ Aquest carrer pren el nom del Capità General que va fer obrir el carrer, Francisco González y de Bassecourt, Comte de l'Asalto (Pamplona 1726-Carabanchel 1793). Va estar en el càrrec de capità general de la ciutat de Barcelona durant dos períodes, el primer entre 1778 i 1784, i el segon entre 1784 i 1789.

Malgrat que l'obertura d'aquest carrer no té res a veure amb el projecte proposat per les autoritats municipals el 1718 per a urbanitzar els horts de Sant Pau, si que a l'igual que la Barceloneta, va significar la consolidació d'uns projectes antics que no van tenir èxit en el seu moment. A més, el 1771 el Comte de Ricla, també Capità General i conegut per ser el promotor de la urbanització de la Rambla, va intentar urbanitzar aquesta mateixa àrea i tampoc va tenir èxit.

²⁹ Marqués de Barberà (1790-1792), Guardia (1790-1793), Om (1790), Lancàster (1792-1796), Sant Pacià (1797), Sant Rafael (1798), Nou de Sant Ramon (1800), Tàpies (1802), Santa Elena (1804), Reina Amàlia, Hort de la Bomba, Lleialtat, Hort de'n Ferlandina i Botella (1806), Sant Jeroni, Sant Antoni de Pàdua, Sant Martí i Sant Bartomeu (1807) i Sant Climent (1814) (ARTIGUES i VIDAL et al., J., 1980).

L'arribada de la massa treballadora a aquesta àrea, i la instal·lació d'un gran nombre de indústries, va donar als diversos carrers, però sobretot al del Comte d'Asalto, el seu caràcter obrer, més que no pas el de classe mitjana que havia tingut en un primer moment.

Segons alguns autors, a finals d'aquest primer moment industrialitzador ja és perceptible l'inici del basculament del centre urbanístic de la ciutat cap a ponent, és a dir, cap al Raval. Sobretot l'enderroc de la muralla interior a partir del 1775, va significar el trencament d'una barrera que va permetre, a la fi, començar a urbanitzar una àrea que resultava poc atractiva a la resta de barcelonins, i que era encara suburbial (GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L., 1994: 70).

3.1.2.2. La intensificació del fenomen industrialitzador: l'ompliment urbanístic del barri.

Va ser a partir de mitjans de la dècada de 1820, i sobretot entre 1835 i 1860, que la urbanització a base de fàbriques i habitatges obrers va donar compactació interna al Raval. El padró de fàbriques de 1829, com ja s'ha vist, mostra clarament el paper primordial que tenia el Raval, juntament amb el barri de la Ribera, en la localització industrial:

La nova embranzida d'homes i cabals féu que el ram cotoner, l'any 1829, presentés a Barcelona un panorama esperançador. Les fàbriques es repartiren en dues grans àrees a la ciutat: a la Ribera i al Raval, bé que considerant aquella amb tot el caseriu en els arcs de les Jonqueres passant pel rec Comtal. A la Ribera hi havia 16 fabricants amb 126 aparells de filar, 104 amb 1.603 telers i 48 indianes amb 278 taules d'estampar al bac i algun que ho feia amb cilindre; al Raval, els fabricants eren 74 i disposaven de 2.443 telers i 657 màquines de filar; hi havia pocs d'indianes.

Aquesta localització s'explica: quant al Raval, el nombre de màquines hi és major, perquè es tracta d'instal·lacions que s'aprofiten d'urbanitzacions recents o en curs amb terrenys de poc cost encara (VILA, P. i CASASSAS, Ll., 1974: 276-277).

Però ja el 1841, el Raval s'havia convertit en el barri més industrial de tota la ciutat, superant clarament el barri de llevant (mapa 3.9). A més, les fàbriques localitzades al Raval eren les de major envergadura, i per tant també van ser les primeres a mecanitzar-se.

Aquest període constitueix, segons Ferran Sagarra, la "primera estrabada" urbanitzadora de les tres que defineixen el procés de creixement urbà del Raval. A

partir d'aquesta primera, el Raval havia passat de ser una perifèria de la ciutat, fora de les muralles, a quedar integrada a aquesta, però d'una manera especial. Primer s'hi van localitzar els convents i les cases de misericòrdia i de caritat, després s'hi van instal·lar les fàbriques i els obrers³⁰, per tant, totes aquelles activitats que no eren volgudes per qualsevol raó a la ciutat eren localitzades al Raval, així que, en certa manera, aquest no va deixar mai de ser una perifèria (SAGARRA, F., 1999)³¹.

L'arquitecte Ferran Sagarra afirma també que urbanísticament, a més, la muralla de les Rambles fou una línia de separació entre el Raval i la ciutat, i quan aquesta muralla va ser acabada d'enderrocar, el creixement intern del Raval l'havia deixat desarticulat respecte de la resta de la ciutat, ja que no tenia ni espais oberts interns que fossin espais de referència, com les places o les rambles (el Raval era, i és, un conjunt de carrers estrets, més o menys regulars, molt densos on difícilment hi penetra la claror del dia³²), ni tampoc vies importants que el connectessin amb la resta de la ciutat i que el fessin penetrable³³. Per tant el Raval, ja des dels seus

³⁰ Aquesta urbanització i industrialització, tal i com apunten Jaume Fabre i Josep Maria Huertas Claveria, fou observada amb reticència pels nostàlgics dels temps dels horts (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J., 1976: 296), com ara el Baró de Maldà: *Fa enfarfech tantas fàbricas per la corrupció de costums i malas paraulas en mossos, sicotas i mossotas* (AMAT i de CORTADA, R. d', 1990). L'assimilació de fàbriques i corrupció doncs, dona aquesta visió negativa del fet industrial, i per tant també del Raval.

A part de convents i fàbriques, el Raval també fou lloc de presons, amb una presó de dones, coneguda com la Galera, entre els carrers d'en Robador i de Sant Pau, aixecada el 1794 (fruit del trasllat de la que ja existia anteriorment al carrer de les Egipciaques), i una d'homes, a la plaça Folch i Torres, aixecada el 1839.

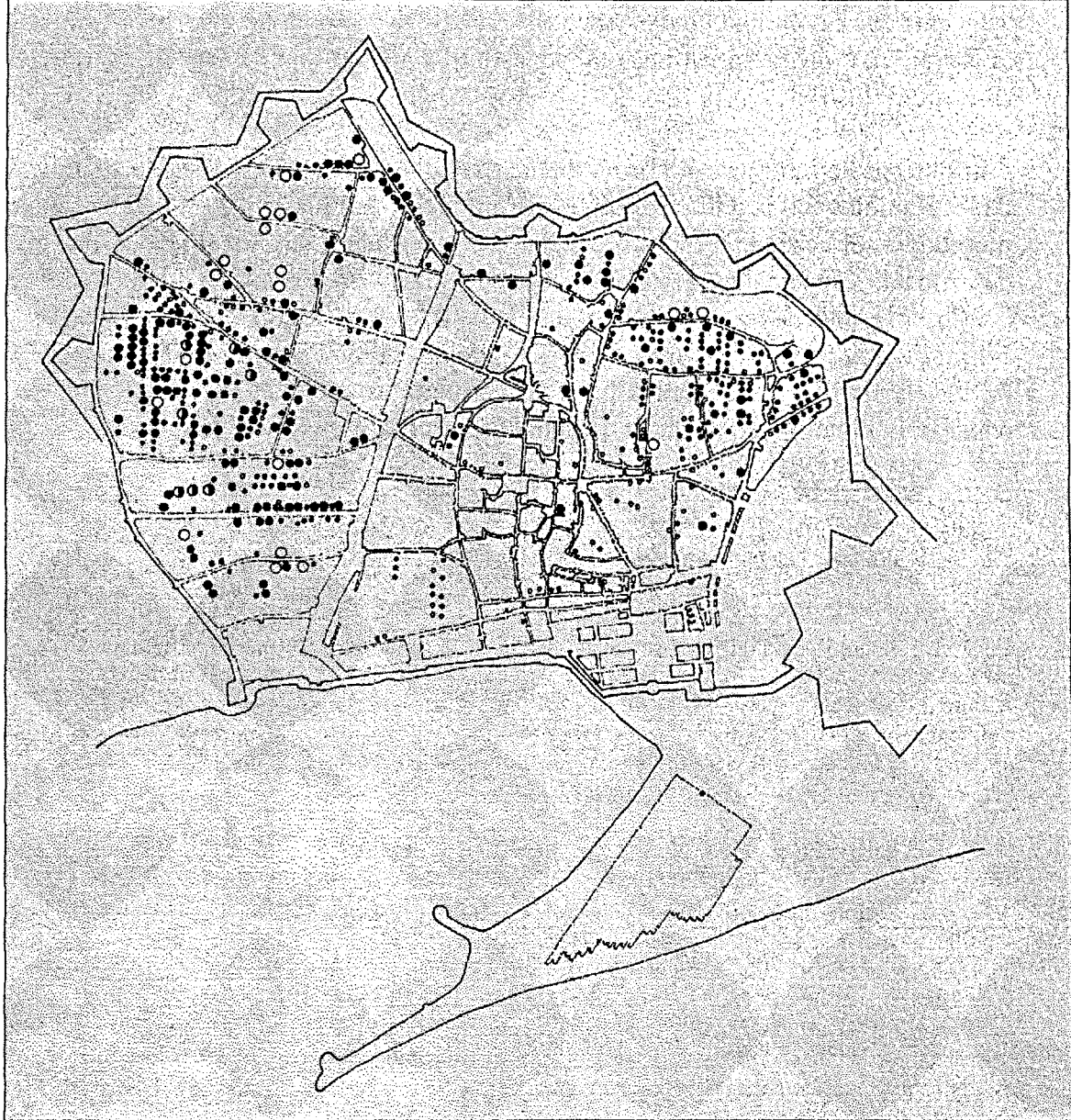
³¹ Aquesta interpretació de Ferran Sagarra sobre el creixement urbanístic del Raval mostra dues cares. En primer lloc, el fet de presentar el procés de creixement a partir d'estrabades, és a dir, d'esforços violents, de canvis bruscos i ràpids, s'acosta al que ha passat al Raval, períodes d'intensa activitat urbanística, seguits de llargs períodes d'inactivitat. Però en segon lloc, com la majoria d'interpretacions sobre el creixement urbanístic del Raval, aquesta de Ferran Sagarra també mostra el desconeixement que en general es té sobre l'època medieval. La primera estraba podria ser, sens dubte, entre els segles XIV i XV, ja que, encara que no es dona una gran intensitat constructiva i urbanitzadora, si que es formen les línies estructuradores del barri. A més, Ferran Sagarra continua amb la idea que els convents i les cases de misericòrdia i caritat van ser localitzats al Raval ja que no eren volguts a la ciutat, idea que, com s'ha vist, no és del tot certa.

³² Aquesta configuració bastant regular de la trama urbana era diferent a la dels altres barris de Ciutat Vella, exceptuant la Barceloneta, més irregular. El Raval va ser un eixample de la ciutat industrial, possiblement el primer juntament amb la Barceloneta.

³³ Tampoc és que la resta de la ciutat tingués grans avingudes, places ni rambles, més aviat fins després de la desamortització de 1835 i d'alguns processos de reforma -creació de l'eix format pels carrers Ferran i Princesa- era difícil trobar importants espais oberts. Però si que les Rambles, sobretot quan encara hi havia la muralla, eren una barrera, i no hi havia solució de continuïtat entre la ciutat central i el Raval. A més, el valor simbòlic i monumental del teixit del Raval no era, ni molt menys, el de la ciutat central.

inícis, es va començar a conformar com una perifèria urbanitzada del centre, mai integrada a aquest completament.

MAPA 3.9.- LOCALITZACIÓ DE LES INDÚSTRIES COTONERES, 1841.

Font: Guia de Barcelona 1841 (IMHB) a GARCIA, A. i GUARDIA, M. (1986).

Malgrat no tenir grans espais públics oberts al seu interior, si que es donava una important contradicció entre grans espais privats, com les fàbriques i els convents, i petits espais privats densament ocupats, els habitatges obrers. La introducció de la fàbrica va significar una transformació molt important dels habitatges, ja que durant l'època medieval aquests constituïen lloc de residència i lloc de treball. La fàbrica va significar la segregació d'usos, i l'habitatge, va passar a ser lloc exclusiu per a la residència. A més, la introducció del vapor (la primera fàbrica

tèxtil que el va utilitzar, la dels Bonaplata, es va instal·lar al Raval el 1831) va significar l'augment de les dimensions de les fàbriques i també, al mateix temps, del nombre de treballadors que hi eren ocupats. L'habitatge obrer, per la seva banda, es va densificar, amb el creixement en alçada, i també es va segregar, sobretot verticalment, així els més solvents vivien en els pisos baixos mentre que els més pobres, només podien accedir als pisos alts de les cases, més petits i amb pitjor accessibilitat i condicions. Al Raval fou on possiblement es construïren els primers habitatges de cinc pisos, destinats al lloguer i que posteriorment foren utilitzats en la urbanització de l'Eixample, encara que sense les condicions tècniques suficients per dotar-los de serveis, com assenyala Marina López (LÓPEZ, M., 1973), per tant, l'alta densitat de població i les males condicions sanitàries eren normals al Raval. S'obriren, durant 1868 i 1874 alguns carrers de major amplada per tal d'intentar millorar les condicions, com els carrers del Doctor Dou, Àngels, Notariat, Jovellanos i Gravina.

Justament el Raval era la única àrea de la ciutat que ofería les condicions necessàries per a que les fàbriques i els habitatges, de dimensions més grans que els que s'havien construït fins aleshores, s'hi instal·lessin:

al 1832 mentre a la ciutat vella el sòl resta bàsicament esgotat, al Raval el 50% del territori està sense urbanitzar distribuït entre els horts i els nombrosos convents de comunitats religioses posseïdores alhora d'hortos i de propietats urbanes (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 34).

Per altra banda, tant la llei de Desamortització de Mendizábal del 1836, com la llei de lliure contractació de lloguers del 1842, van permetre a la burgesia obtenir l'espai i les eines necessàries per dur a terme una sèrie de transformacions a la ciutat³⁴: per una banda van obtenir de les velles estructures socials medievals noves finques urbanes, i per altra banda van desregularitzar i lliberalitzar el procés de rendibilització econòmica del seu ús.

Al Raval que, com ja s'ha vist, s'hi concentraven un nombre important de convents i en general de propietats urbanes religioses³⁵, la llei de Desamortització, i també les revoltes socials que els cremaven, el van afectar de forma important (mapa 3.10). Per una banda, a partir de la Desamortització, promulgada pel règim constitucional espanyol que es va constituir després de la mort de Ferran VII,

³⁴ Transformacions que d'alguna forma ja havien estat anunciades durant el Trienni Liberal (1820-1823) amb una primera desamortització dels béns eclesiàstics, l'any 1821. Però aquests primers projectes liberals no van aconseguir consolidar-se ja que, el 1823, amb l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, es tornava a un govern absolutista, i els béns desamortitzats van ser retornats als seus propietaris (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 79).

³⁵ A l'any 1832, al Raval li corresponien el 55% dels convents, el 26,6% de les Parròquies, el 55% de les Esglésies, del conjunt de Barcelona (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 49).

nombrosos convents i finques urbanes eclesiàstiques al Raval foren desamortitzades i venudes, fet que fou aprofitat per construir-hi diversos serveis socials, fàbriques, habitatges o fins i tot per obrir nous carrers. Possiblement el cas més conegut sigui el del convent de Sant Josep³⁶, que afectat per la desamortització del 1836, fou convertit en el mercat de la Boqueria. Igualment el convent de Sant Agustí Nou, arran de la desamortització, fou trossejat, una part passà a ser el teatre Odeon, i part del teatre Romea, l'església es va mantenir, i una altra part esdevingué habitatges particulars. Per altra banda, la ciutat es va caracteritzar, entre 1835 i 1843 per les contínues revoltes socials, conegudes algunes d'elles com les bullangues, que acabaven normalment amb la crema o desallotjament d'algun convent. Així, sobretot, el 1835 va esclatar l'anomenada Revolució de Juliol, durant la qual va ser desallotjat el convent de Sant Joan de Jerusalem (inicialment va ser reconvertit en una biblioteca pública, però posteriorment fou enderrocat i va servir per ampliar el mercat de la Boqueria) i també va ser cremat el convent dels Trinitaris Descalços, i sobre el seu solar va ser construït el Teatre del Liceu. Però també les fàbriques eren incendiades, com per exemple la dels Bonaplata, al Raval, la primera que havia utilitzat el vapor a Barcelona, que va ser cremada com a expressió de les queixes dels obrers per la utilització de màquines a les fàbriques, en substitució de mà d'obra, el que va constituir un precedent de les revoltes ludistes³⁷.

Per altra banda, la llei de lliure contractació de lloguers de 1842 va permetre liberalitzar el sector dels lloguers³⁸. Si la casa de veïns (utilitzada majoritàriament per al lloguer) era ja la tipologia edificatòria predominant, aquesta llei permetia un major control dels lloguers per part dels propietaris, ja que s'acordava la lliure contractació dels lloguers i la desaparició de tot tipus de tasacions³⁹. Així, amb la

³⁶ Les dades sobre la desamortització i la crema dels convents provenen de FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976.

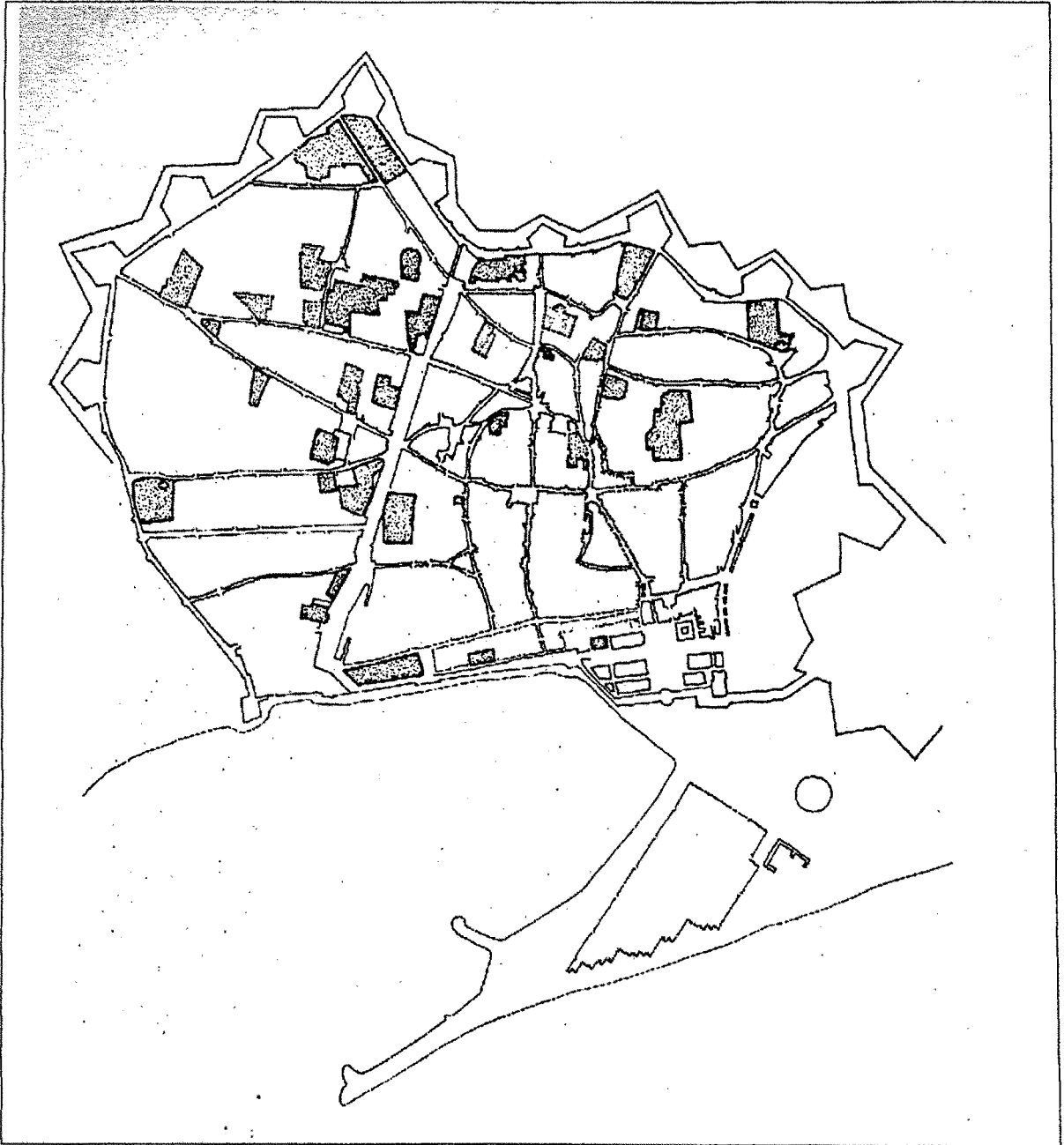
³⁷ La crema de la fàbrica Bonaplata és qualificada per diverses fonts com una de les demostracions d'antimaquinisme més importants a Catalunya (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976; HUGHES, R., 1992), degut sobretot a la rellevància i les dimensions que tenia la fàbrica en aquell moment en el conjunt de Barcelona.

³⁸ Sector important si es té en compte que, segons el cadastre de 1716, més del 70% de les famílies vivien en règim de lloguer, i només en un 50% de les cases hi vivia el propietari. A més, la major part d'aquests propietaris només ho eren del domini útil de les cases, pel que havien de pagar censos (GARCIA, A. i GUARDIA, M., 1986: 53-54). La liberalització d'aquest sector va ser una mostra més de la instauració de la propietat privada, com a dret inviolable, que es va donar al segle XIX a Espanya, a partir de les Corts de Cádiz (BASSOLS, M., 1973: 63).

³⁹ La llibertat de contractació en els arrendaments rústics ja es va produir el 1813, i *sólo cuando progresivamente la propiedad de carácter urbano va adquiriendo importancia a raíz de iniciarse el proceso de contratación urbana i de incipiente inmigración se sensibiliza la opinión de los propietarios a este respecto, solicitando la desaparición de las trabas de carácter medieval en armonía con la propiedad rústica* (BASSOLS, M., 1973: 64).

llei de 1842 es va alliberar a la propietat urbana de les càrregues feudals, mentre que se l'acomodava a les exigències político-econòmiques del règim liberal (BASSOLS, M., 1973: 64).

MAPA 3.10.- EDIFICIS RELIGIOSOS DESAMORTITZATS EL 1836.

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986).

Durant aquest segon moment industrialitzador es produeix l'última fase de l'ompliment del Raval, és a dir, es va esgotar el sòl existent i disponible per a urbanitzar. Així, la formació dels barris de la Riereta i de Ponent, ambdós de marcat caràcter obrer, van acabar d'omplir el Raval. El primer d'ells, que es va desenvolupar sobre els anys trenta i quaranta del segle XIX, es va caracteritzar per

la construcció de dues tipologies edificatòries concretes, la casa-fàbrica (edifici destinat a la fàbrica però que al mateix temps era la residència del fabricant⁴⁰) i l'habitatge obrer (en un contexte de ràpid creixement de la població obrera i de falta de qualsevol tipus de planejament per part de les autoritats municipals, el tipus de construcció es caracteritzava per les seves petites dimensions, la baixa qualitat, el seu emplaçament proper a la fàbrica -normalment en la mateixa illa- i el format en tipus casa de veïns o de grans conjunts unitaris). El barri de Ponent, per la seva banda, es va urbanitzar cap als anys cinquanta del segle XIX. Es va caracteritzar per la seva funció quasi exclusiva residencial, ja que una llei de 1846 prohibia la instal·lació de noves fàbriques dins del recinte emmurallat. El tipus edificatori va ser semblant al del barri de la Riereta, és a dir:

casa de veïns entre mitgeres, sobre parcel·la ampla que permet l'esquema de 2 habitatges per replà, amb l'accés central, i la disminució de la volada dels balcons directament proporcional a l'alçada, pròpia de l'estratificació social vertical de les cases de veïns barcelonines (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 40).

Així, a partir de la segona meitat del segle XIX, quan la ciutat iniciava la urbanització de l'Eixample, el Raval ja es mostrava com un territori atapeït (mapa 3.11), densificat⁴¹, en el que la major part havia crescut sense cap tipus d'ordre ni planejament, i en el que la compactació interna s'havia donat a partir de les diverses etapes a partir de les que s'havia anat urbanitzant. Aquest ompliment havia significat la substitució d'horts, convents i cases tradicionals per fàbriques i cases de veïns, que normalment oferien unes condicions d'habitabilitat bastant pobres.

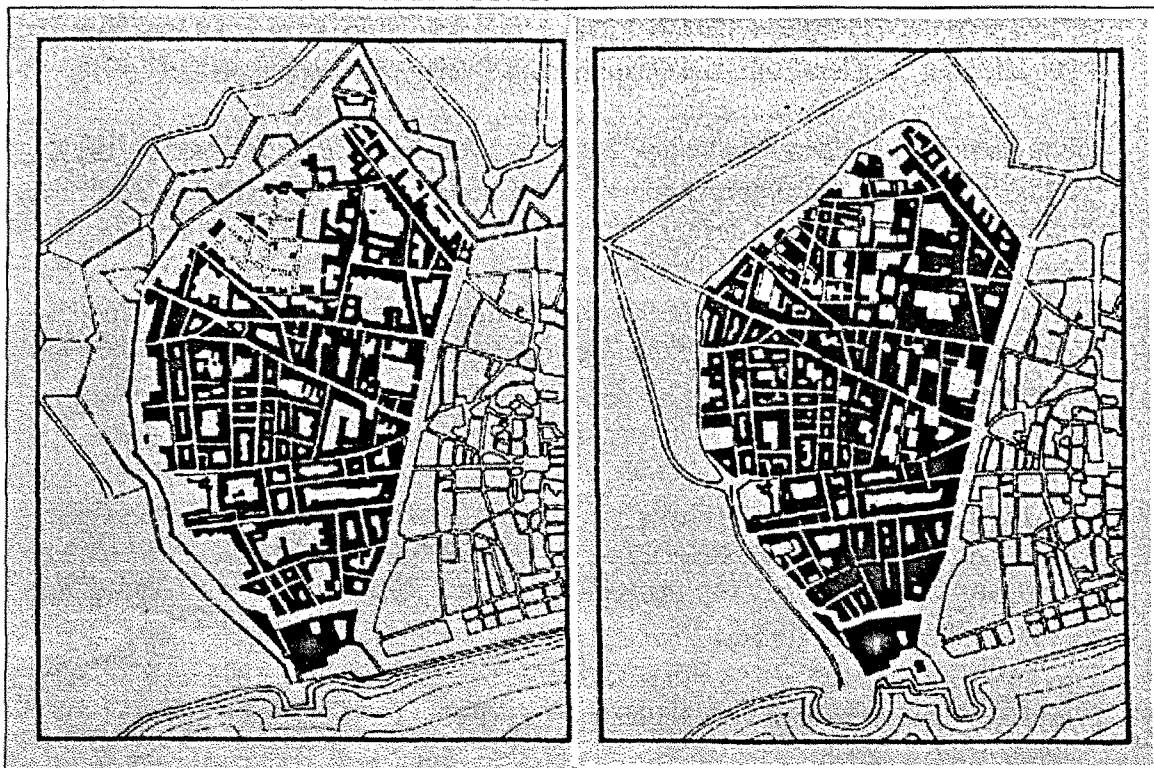
Per altra banda, en els límits exteriors del Raval, en el moment que es van enderrocar les muralles (i es van traçar els carrers Paral·lel, ronda de Sant Antoni, ronda de Sant Pau i Pelai) i es va iniciar la urbanització de l'Eixample, s'hi van construir edificis de grans dimensions que impossibilitaven la visió de l'interior del Raval i que n'aprofitaven les plusvàlues, així, després d'haver estat:

manipulat a l'aire de l'interés industrial queda rodejat d'una façana, màscara teatral, que amaga al seu darrera l'existència d'un barri densificat i urbanísticament esgotat (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 49).

⁴⁰ La instal·lació de la fàbrica de la família Muntadas, La España Industrial, al carrer Riereta era un clar exemple d'aquesta tipologia edificatòria.

⁴¹ El 1832, mentre que la relació d'habitants per habitació era de 1,7 a la ciutat de Barcelona, era de 2,7 al barri del Raval, i el 1848 era de 2,1 i 2,9 respectivament. Per tant el Raval, apareixia com un dels barris més densificats de la ciutat de Barcelona (AJUNTAMENT DE BARCELONA, 1981: 10).

MAPA 3.11.- EL RAVAL ENTRE 1842 I 1862.

Font: ARTIGUES i VIDAL, J. et al. (1980).

Aquest tipus d'actuacions urbanístiques eren habituals en les intervencions sobre els teixits antics a les ciutats europees, tal i com va descriure Friedrich Engels (Wuppertal-Barmen 1820 - London 1895) per a la ciutat de Manchester, quan explica com les botigues feien aquest efecte pantalla sobre els habitatges obrers degradats:

Se muy bien que esta hipócrita disposición de las construcciones es más o menos común a todas las grandes ciudades europeas; e igualmente se que los detallistas, debido a la naturaleza de sus negocios, deben ocupar las grandes vias de tráfico; se que en todas las poblaciones se encuentran en esas calles más casas buenas que malas, y que cerca de estas calles el valor del terreno es mayor que en las zonas apartadas, pero nunca he visto que se haya apartado tan sistemáticamente a la clase obrera de las calles principales, que se haya echado un velo tan cuidadoso sobre todo aquello que podría ofender la vista y los nervios de la burguesía como se ha hecho en Manchester (ENGELS, F., [1845/1872] 1974: 110-112).

L'altre tipus d'actuacions habituals als centres històrics van ser l'obertura de grans vies que trencaven els densos teixits dels centres urbans, les que també Friedrich

Engels va descriure com mètode Haussmann⁴². Aquest tipus d'actuacions també varen ser projectades per al barri del Raval durant aquest període, però no van ser dutes a terme, com a mínim, fins després de la guerra civil espanyola del 1936.

Efectivament, els plans urbanístics creats per Idelfons Cerdà (Centelles 1815 - Caldas de Besaya 1876) i aprovats pel govern central de Madrid el 1860⁴³, després d'un polèmic procés obert des de 1854, no només projectaven la nova ciutat que havia d'ocupar el pla, sinó que també marcava les directrius per tal de sanejar tot el casc antic, que havia crescut desordenat i malalt entre les muralles. El mètode Haussmann significava, sens dubte, la destrucció dels centres antics, basada justament en la creació de

Una retòrica tendenciosa que exagera el estado de ruina, la insalubridad, la suciedad de las partes más viejas de la ciudad, y que penetra también en el lenguaje burocrático y conmemorativo; en la plaza de la República de Florencia, que sustituye a partir de 1890 al mercado viejo medieval, un epígrafe dice "El centro antiguo de la ciudad, salvado para una nueva vida de su suciedad secular". Una operación típica de esta gestión, la apertura de una nueva calle en un tejido denso, lleva nombres sugerentes: percement, "demolición" (BENÉVOLO, L., 1993: 187).

I és que un dels pilars sobre el que Idelfons Cerdà va assentar el seu projecte de "Ensanche y Reforma de Barcelona" va ser l'estudi de les condicions de vida a la ciutat de Barcelona. Cerdà va recollir el fet que a Barcelona ja existia un fort corrent social a favor de l'enderrocament de les muralles per tal de millorar les condicions de vida i també per permetre l'expansió de la indústria, així que,

⁴² *Entendiendo aquí por "Haussmann" la práctica, ya generalizada, de abrir brechas en los distritos obreros, especialmente en los situados en el centro de muestras grandes ciudades, ya respondiendo esto a una preocupación por la sanidad, a un deseo de embellecimiento, a la demanda de grandes locales comerciales en el centro o a las exigencias de la circulación, como la instalación de vías férreas, calles, etc. Sea cual fuere el motivo, el resultado es en todas partes el mismo: las callejuelas y callejones más escandalosos desaparecen, y la burguesía se jacta ruidosamente de este gran éxito... pero pronto callejuelas y callejones reaparecen en otro lugar, a menudo en la inmediata vecindad (ENGELS, F., [1845/1872] 1974: 66).*

El baró Haussmann (París 1809-1891) va promoure a París, a mitjans del segle XIX, l'obertura de grans vies en els vells i densificats teixits del centre urbà, per tal de sanejar aquesta part de la ciutat. La valoració que de la política de Haussmann en va fer Anthony Sutcliffe, en el seu estudi sobre el centre de París, va ser negativa, un fracàs, ja que *no dió lugar a la espontánea reconstrucción del centro, sino que más bien desalentó al privar a muchas calles antiguas de gran parte de su comercio y expulsar a los miles de inquilinos que posteriormente acentuaron la superpoblación de las casas vecinas (SUTCLIFFE, A., 1970: 331).*

Però aquesta pràctica urbanística d'obrir carrers en les trames històriques obeïa a altres finalitats, com per exemple dificultar els moviments revolucionaris (ZÁRATE, A., 1991: 64). Aquesta doble vessant dels primers passos del planejament, l'higienista i l'antirevolucionària, també són presents en el cas del projecte d'Idelfons Cerdà per a la ciutat de Barcelona (CARRERAS, C., 1993: 145-46).

⁴³ Mitjançant un decret del 31 de maig de 1860.

previament ja s'havien elaborat diversos estudis i estadístiques que mostraven les deficientes condicions de vida⁴⁴. L'estudi empíric dut a terme, tant per Cerdà com per altres higienistes de l'època, sobre la societat barcelonina posaven de manifest, doncs, la necessitat d'una intervenció urbanística sobre la ciutat vella. En el seu projecte d'intervenció sobre el casc antic, l'ingenier Idelfons Cerdà, que havia estat espectador d'excepció de les reformes que el baró Haussman estava realitzant a París (BUSQUETS, J., 1992: 109), també va proposar la creació de tres grans avingudes que trencaven el teixit preexistent⁴⁵. Per una banda, una via que representava l'allargament de l'actual carrer de Pau Claris fins al port, i que es correspondria amb el que avui és la Via Laietana, anomenada via A. En segon lloc, una altra via que representava també l'allargament de l'actual carrer Muntaner fins al port, i per tant partia el Raval en dos, anomenada via B. I per últim, una tercera via que era perpendicular a aquestes dues, i connectava els carrers actuals de Buenaventura Muñoz, a l'oest del barri de Poble Nou, i el de Marqués de Campo Sagrado, a la part baixa del barri de Sant Antoni, a l'Eixample, anomenada via C (mapa 3.12).

L'envergadura d'aquest pla de reforma interior projectat per Idelfons Cerdà, i sobretot, la reacció contrària que en van tenir els grans propietaris del casc antic, van fer que aquest mai fos aprovat. De totes formes, l'empremta que van deixar les idees de Cerdà sobre la reforma del centre històric, i que n'han influenciat la seva evolució urbanística i social futura, és inqüestionable. La via Laietana, a principis del segle XX en va ser un exemple, i encara avui, més de cent-trenta anys després de que el pla de Cerdà fos aprovat, el pla de la Rambla Central del Raval n'està directament relacionat, encara que amb algunes diferències que no amaguen, però, el seu lligam:

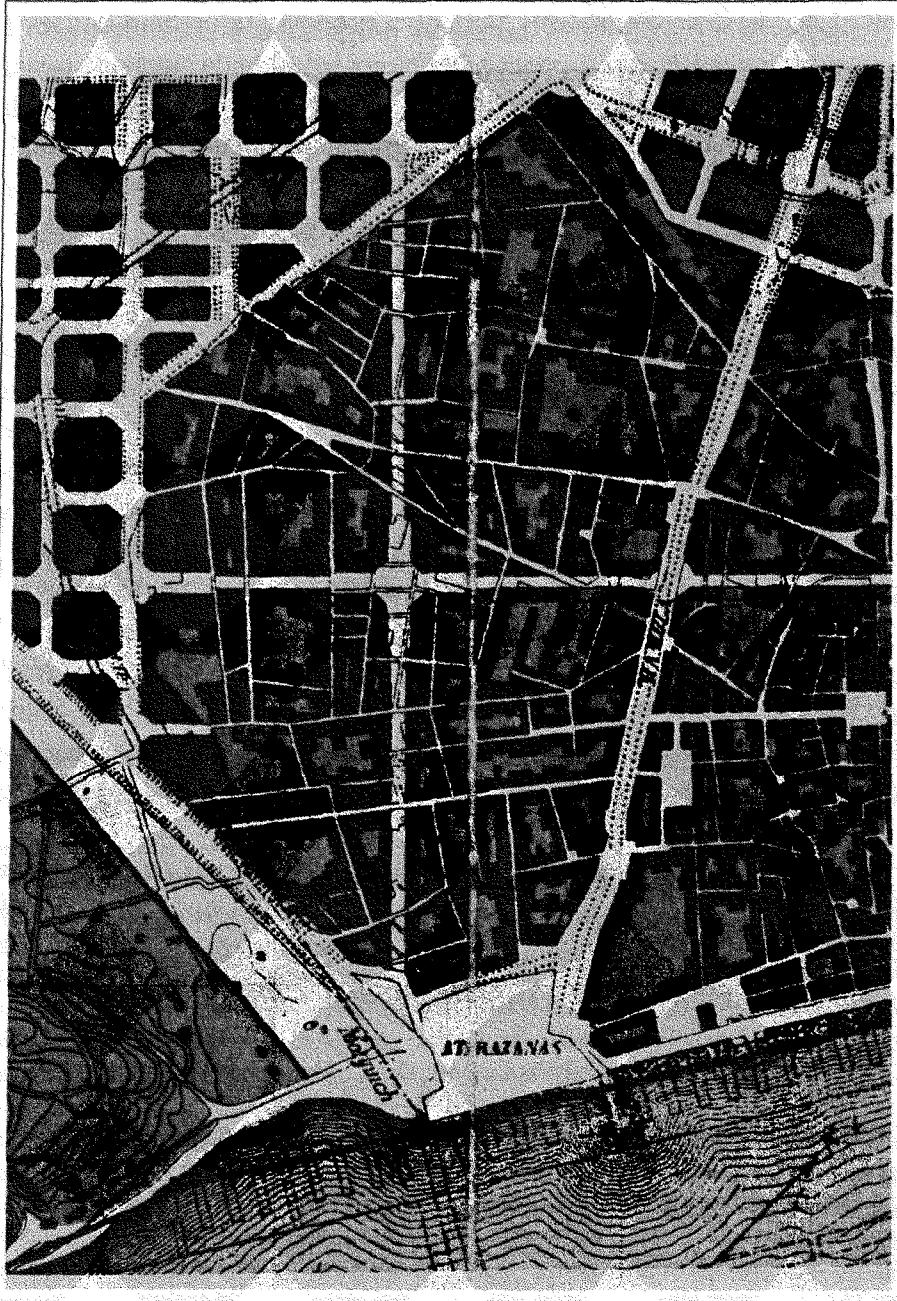
L'important dels projectes (referint-se als projectes del Pla Especial de Reforma Interior del Raval) ja no és la circulació, sinó la desdensificació i la rehabilitació urbana; així places, jardins i equipaments han passat a tenir un paper protagonista i lentament, però inexorable consoliden la idea higienista de Cerdà,

⁴⁴ L'obra de Felip Monlau (1841), *Abajo las Murallas!!!*, mostrava els avantatges que havia de tenir per a la ciutat la demolició de les muralles que la envoltaven. També l'obra *Estadística de Barcelona en 1849* de Laureà Figuerola, posava de manifest els resultats que tenia per a la població les deficientes condicions higièniques en que vivia. Fruit d'aquest últim estudi són les obres d'Idelfons Cerdà *Noticias estadísticas referentes al plano topográfico de los alrededores de Barcelona* (1855) i *Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856*.

⁴⁵ En aquest sentit Idelfons Cerdà també recull l'experiència d'un pla elaborat anteriorment per l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, el pla de *Alineaciones y Mejoras*, presentat el 1862, per tal de *buscar la corrección de los estrangulamientos en el trazado histórico de la ciudad* (BUSQUETS, J., 1992: 93), i per al que Miquel Garriga i Roca va haver d'aixecar un pla topogràfic del recinte emmurallat.

revestida de la rehabilitació italiana dels anys 1960 i de la gentrificació anglesa dels anys 1980, en una combinació ben postmoderna cent cinquanta anys més tard. (CARRERAS, C., 1993: 160).

MAPA 3.12.- DETALL DEL PROJECTE DE REFORMA INTERIOR D'IDELFONS CERDÀ (1859).

Font: CABRÉ, A. i MUÑOZ, F. (1996).

La primera concreció del pla de reforma d'Idelfons Cerdà, va ser el Pla Baixeras. Aquest, recuperava en bona part les idees d'esventrament del primer, però recolzades per la creació d'una llei expropiació forçosa (1879) que va ser, en

definitiva, l'instrument jurídic que va permetre -i possiblement, en els projectes de reforma interior, encara ho fa actualment- que les operacions urbanístiques al casc antic fossin econòmica i jurídicament possibles.

3.1.3. L'època de la desindustrialització: la degradació residencial

Àngel Josep Baixeras (Barcelona, 1834-1892) va presentar el seu pla de reforma interior el 1879 (mapa 3.13) i deu anys més tard⁴⁶ era aprovat per l'Ajuntament de Barcelona. El pla desenvolupava el proposat definitivament per Cerdà, encara que amb algunes petites diferències en el traçat de les vies:

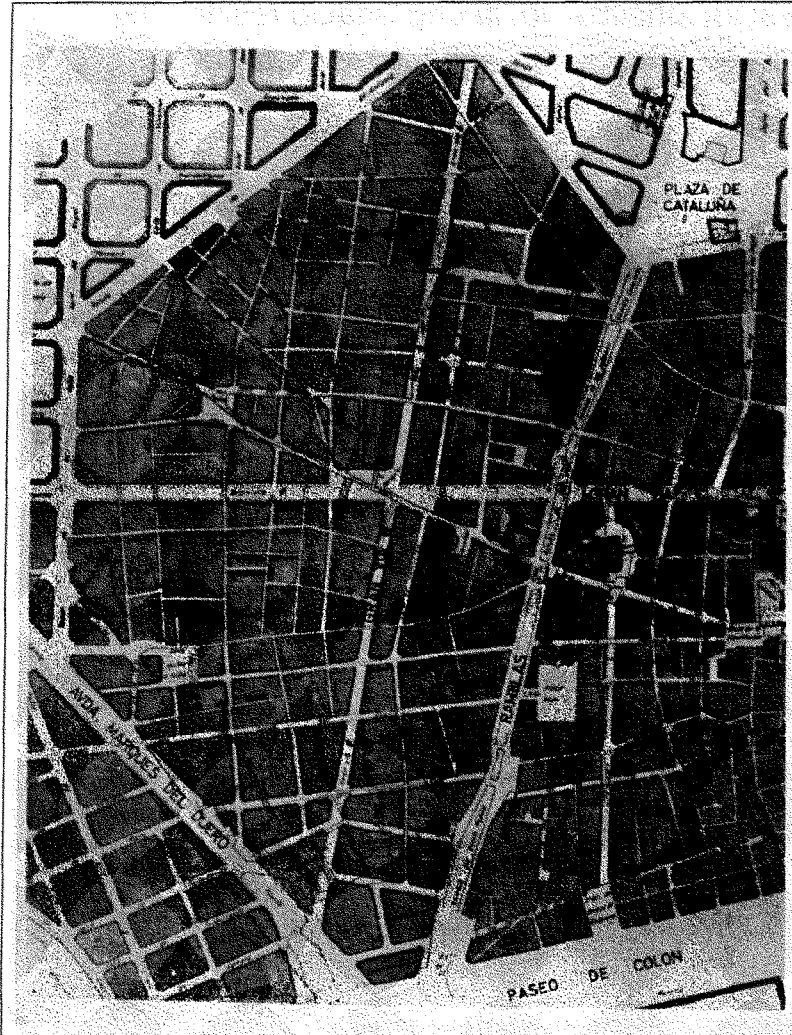
Les vies eren anomenades A, B i C. La Gran Via A es corresponia a l'actual Via Laietana. Baixeras projecta a cadascun dels dos costats uns pòrtics de 5 metres d'ample per al trànsit de carruatges. La Gran Via B unia la plaça de la Universitat amb les Drassanes. A l'encreuament Gran Via B-Drassanes, es preveia una gran plaça que seria l'entrada marítima de Barcelona. El traçat d'aquesta via diferia del de Cerdà, ja que aquest l'havia projectada com una prolongació del carrer Muntaner. La Gran Via de Baixeras travessava l'Hospital de la Santa Creu i les Drassanes. La Gran Via C era transversal i s'ajustava amb exactitud al projecte de Cerdà. Amb la pretesa apertura d'aquesta via hom destruïa el barri de Sant Cugat del Rec i part del barri del Pi, l'hospital de la Santa Creu, la plaça porticada del mercat de la Boqueria i la casa de l'Ardiaca (GALERA, M., ROCA, F. i TARRAGÓ, S., 1982: 557).

Efectivament, el pla presentat per Baixeras no tenia en consideració el que actualment es consideren monuments i patrimoni històric de la ciutat (MARTORELL, V., FLORENSA, A. i MARTORELL, A., 1970). En el cas concret del Raval, el traçat de la via B era quasi totalment diferent al projectat per Cerdà, i en aquest segon projecte passava per sobre de l'Hospital de la Santa Creu i de les Drassanes. Baixeras ho justificava per que quan Cerdà va fer el seu projecte de reforma interior, el carrer de Ponent, actual Joaquim Costa, encara no estava del

⁴⁶ El projecte de Baixeras, fins a la seva aprovació per part de l'Ajuntament de Barcelona, va passar per un seguit d'entrebancs, sobretot posats pels propietaris, que veien amenaçades les seves propietats urbanes pel desenvolupament del pla. Però fins i tot un cop va ser aprovat per l'Ajuntament de Barcelona, el 16 de juliol de 1889, les lluites dels propietaris no es van acabar. Quan la concessió per a les obres ja estava traspasada per part d'Àngel Baixeras al Banco Universal, la societat en defensa de la propietat va aconseguir que el govern atengués a un recurs i per tant anul·lés la subhasta pública que havia adjudicat, el 16 de juny de 1891, el projecte a Baixeras. Arrel de tots aquests fets, Àngel Baixeras va morir el 6 de novembre de 1892, molt afectat per tot el procés. Fins el 1898 l'Ajuntament no va tornar a reemprendre el projecte, i fins nou anys més tard, el 1907, no es van iniciar les primeres obres de l'obertura de la via Laietana.

tot edificat. Per a Baixeras, era més fàcil enderrocar dos edificis, que en aquell moment encara no se'ls hi donava el contingut històric i patrimonial que si que tenen en l'actualitat⁴⁷, que no enderrocar tot un carrer amb edificacions més o menys noves, i amb molts veïns.

MAPA 3.13.- PLA DE REFORMA INTERIOR PRESENTAT PER ÀNGEL BAIXERAS EL 1879.

Font: MARTORELL, V., FLORENSA, A. i MARTORELL, A. (1970).

Fins quasi trenta anys més tard, la seva proposta no va ser portada a terme amb la construcció de la Gran Via A. L'obertura d'aquesta via, possible gràcies a la creació de la llei d'expropiació forçosa i també a la consolidació de la burgesia

⁴⁷ Hoy nos parece monstruoso que haya podido parecer factible derribar el viejo Hospital y las Atarazanas para salvar las casas de la calle de Poniente, pero así se consideraba entonces natural; bien es verdad que aquellos monumentos, enmascarados y envilecidos por siglos de abandono, se consideraban "fábricas más o menos grandes, sin condición estética alguna, mal situados, etc." (MARTORELL, V., FLORENSA, A. i MARTORELL, A., 1970: 82).

industrial al govern de la ciutat enfront dels grans propietaris de sòl urbà (LÓPEZ, P., 1986: 37; GALERA, M., ROCA, F. i TARRAGÓ, S., 1982: 557), va significar dos fets importants. Per una banda, la constatació que les reformes interiors representaven un negoci per als que aconseguien apropiarse de les plusvàlues generades per la ubicació de nous grans edificis a ambdós costats de la nova via, l'obertura de grans vies venia a ser la *mise en valeur* del casc antic de la ciutat (GALERA, M., ROCA, F. i TARRAGÓ, S., 1982: 633). Per altra banda, malgrat el trasbals que va significar l'obertura de la Gran Via A i l'interrogant que va crear respecte a futures actuacions, deixava a resta d'afectats pel pla en un període d'expectació, ja que sabien que en qualsevol moment podien ser expropiats per tal d'obrir les noves vies projectades.

A més, l'obertura de la via Laietana, juntament amb l'aprovació del Pla Jaussley (1905), venien a significar l'avanç de la ciutat-fàbrica capitalista, ideada pels nous enginyers socials, i recolzada i tutelada per la burgesia, avanç que passava per sobre la resta de concepcions de la ciutat, encara que no sense conflictes ni desercions a l'ordre establert, com van ser la vaga de febrer de 1902 i la Setmana Tràgica de 1909 (LÓPEZ, P., 1993).

Però l'afectació eterna dels diversos plans és possiblement el fet més important pel que fa al Raval, ja que entre el període que va des del Pla Baixeras (1879) fins l'aprovació definitiva del Pla Especial de Reforma Interior (1983), els plans urbanístics que es van aprovar no van aportar canvis reals al barri del Raval -exceptuant l'inici d'obertura de l'avinguda de les Drassanes-, sinó que tot quedava en projectes, i malgrat que aquests al final han tingut una força important en la conformació actual del barri, durant aquests anys varen portar a una clara desinversió per part dels propietaris dels edificis, ja que sempre estaven "afectats".

Mentrestant, l'esventrament es configura com l'element comú en els plans aprovats per l'Ajuntament posteriors al de Baixeras (anomenat el Haussmann espanyol⁴⁸). Tant el de Jaussley (1905), com el de Darder (1918) i el de Vilaseca (1932, posteriorment retocat el 1941 i el 1959) tenien en comú el proposar l'enderrocament de grans àrees per tal d'obrir noves vies que facilitessin la comunicació, però que també signifiquessin la revalorització d'un centre urbà ja bastant degradat.

⁴⁸ El "Diario de Barcelona" elogia a Baixeras llamándole el "Haussmann español". No es, desde nuestra óptica, un elogio. El haussmannismo del Pla Baixeras se manifiesta en la voluntad de revalorizar el suelo urbano, expulsando hacia la periferia a la población trabajadora de la ciudad histórica (GALERA, M., ROCA, F. i TARRAGÓ, S., 1982: XVII).

El Pla Jaussely, intentava resoldre els problemes de connectivitat entre la ciutat, l'Eixample i la resta de municipis del pla agregats feia pocs anys, i també incloïa algunes consideracions sobre la reforma interior del casc antic (mapa 3.14). Conservava l'obertura de la via A (la via Laietana, que ja estava a punt d'iniciar-se) i de la via C, però en canvi desestimava l'obertura de la via B en les dimensions proposades per Cerdà i Baixeras inicialment, i les reduïa considerablement. El Pla Jaussely, com tant d'altres, no va tenir cap tipus d'efectivitat pel que fa referència a la reforma interior del casc antic de Barcelona.

MAPA 3.14.- DETALL DE LA REFORMA INTERIOR PROPOSADA PER LEON JAUSSELY I APROVADA EL 1907.

Font: MARTORELL, V., FLORENSA, A. i MARTORELL, A. (1970).

El Pla Darder, davant la destrucció d'edificis i monuments que havia significat l'obertura de la via Laietana, reconsiderava els traçats de les vies B i C per tal de fer-los menys agressius al patrimoni històric de la ciutat. Per tant, aquest traçat era, en alguns punts, més flexible i abandonava la línia recta, per tal d'anar salvant aquelles parts de la ciutat que es considerava que s'havien de conservar. El projecte va ser aprovat el 6 de novembre de 1918, i aquesta vegada, les dimensions del pla i les expropiacions que s'havien de dur a terme, el feien

econòmicament inviable per a l'hisenda municipal. Fruit d'aquest projecte van ser, per al conjunt de Ciutat Vella, l'obertura de dos sectors de la Via C, un al davant de la casa de la Convalescència, on aprofitant l'enderrocament d'un convent si va localitzar, seguint el traçat de la nova via, un grup escolar l'any 1921, i un altre davant de la Catedral degut a que diverses cases foren derruïdes pels bombardejos durant la guerra d'Espanya (MARTORELL, V., FLORENSA, A. i MARTORELL, A., 1970: 92).

Al Raval, també, fruit de la destrucció de les bombes de la guerra, i en el marc del pla Vilaseca, un sector de la Via B fou obert, el més proper a les Drassanes, anomenat en un principi avinguda García Morato⁴⁹. L'obertura d'aquesta via fou força problemàtica, sobretot pels processos expropiació i l'expulsió de veïns que es van dur a terme, els quals eren enviats a la Mina i a la Ciutat Meridiana⁵⁰, mentre que no va aportar cap tipus de millora directa per als veïns del barri. Més aviat, s'ha de destacar el tracte expeditiu que es va utilitzar amb els veïns, i a més, la urbanització d'aquest sector es va fer seguint les idees que havien proposat els teòrics de l'arquitectura moderna, segons les quals:

desapareixien la idea de carrer i d'espai públic, substituïdes per les més "tècniques" de viari i de zona verda. Els edificis, alliberats dels vincles parcel·lars i del respecte als seus veïns, es convertiren en "contenidors" autònoms d'activitats segregades (SAGARRA, F., 1999).

L'efecte pantalla és el que es va aconseguir majoritàriament amb l'obertura de l'avinguda de García Morato, deixant els problemes darrera dels edificis que es van construir a ambdós costats d'aquesta avinguda. L'obertura d'aquesta via forma, segons Ferran Segarra, la segona gran estrabada en el procés urbanitzador del Raval, sobretot pel que va representar el portar a terme, encara que només en una petita part, un pla que ja duia molts anys sobre el paper, i a més tenint en compte que:

la gent s'havia acostumat a estar "afectada" per plans urbanístics que mai arribaven a realitzar-se al Raval (SAGARRA, F., 1999).

Malgrat tot, entremig de tots aquests plans, a principis dels anys trenta va ser elaborat un nou pla de reforma interior en el que no es contemplava l'obertura de grans vies com la solució a la degradació del centre històric. El "Pla de

⁴⁹ En referència a un general d'aviació franquista que havia participat en els bombardejos de la ciutat de Barcelona durant la guerra d'Espanya.

⁵⁰ A partir de l'entrevista (6/03/98) entre Claudio Zulian, director de l'exposició Escenas del Raval, i Josep Cunillera, ex-president de l'Associació de Veïns del Raval, i resident al Raval (CUNILLERA, J., 1998).

Sanejament del Casc Antic", dins del Pla Macià que va elaborar el GATCPAC (Grup d'Artistes i Tècnics Catalans per a la Promoció de l'Arquitectura Contemporània) el 1934 no considerava, doncs, la Via B com una via necessària per al sanejament del Raval, i aquest grup d'arquitectes⁵¹ proposaren altres mètodes per a l'esponjament, que tampoc mai foren dutes a terme (mapa 3.15). L'enderrocament d'aquells habitatges malsans era la principal actuació que es preveïa, i el pla per a l'esponjament del casc antic es dividia en quatre fases:

1ª FASE. Acció bàsica: determinació immediata d'acord amb les estadístiques oficials, de totes aquelles vivendes que donin una mortalitat inadmissible.

Acció complementària: a) Habilitació immediata dels nombrosos pisos que han quedat desallotjats en la ciutat: Diagonal, Passeig de Gràcia, Rambla Catalunya, etc., i part de l'Eixample.

b) Correcció de pla en les cases actualment en construcció a fi que s'hi puguin habilitar decentment el major nombre d'estadants, suprimint-hi tot luxe d'espai i d'acabat innecessari.

c) Confecció immediata (aprofitant el temps que requereixen les accions esmentades en els apartats a i b) d'un pla nou de vivenda racional d'acord amb les necessitats del desallotjament total de les vivendes insanes del casc antic.

2ª FASE. Desallotjar immediatament una part de les vivendes classificades com insanes d'acord amb el que permeti l'habilitació immediata dels pisos ja existents en altres indrets de la ciutat.

3ª FASE. Enderrocament de les vivendes desallotjades tot procurant que aquest sigui d'illes senceres amb el fi d'aconseguir espais lliures de suficient amplada.

4ª FASE. Construcció de petits edificis complementaris com són: escoles, guarderies, biblioteques, etc., en els espais lliures guanyats per l'enderrocament. (GATEPAC, 1937: 29).

El "Pla de Sanejament del Casc Antic", elaborat des de posicions racionalistes, apostava per un esponjament amb voluntat de conservació, tant arquitectònica com social, i per tant apostava per una millora de les condicions de vida de la població resident⁵², les quals havia analitzat previament a partir d'un estudi que es va fer, sobretot, al Xino (BUSQUETS, J., 1992: 225). Acabada la guerra d'Espanya el pla va ser oblidat, i es va tornar a proposicions racionalistes i higienistes favorables a l'esventrament del traçat històric.

⁵¹ Entre d'altres, els arquitectes fundadors del GATCPAC van ser Josep Lluís Sert, Josep Torres Clavé, Ricard Churruga, Germà Rodríguez Arias, Pere Armengou i Sixt Illescas.

⁵² Fruit de l'acció d'aquest grup d'arquitectes, avui encara és visible al passatge de Sant Bernat, l'edifici de l'antic dispensari antituberculós de Sert i Torres Clavé construït l'any 1934, avui centre d'atenció primària.